१. प्रकाशकाचे निवेदन

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीग्रन्थमालेचें हें शेवटचें द्वादश पुष्प आज प्रकाशित होत असून, आजच्या शतसांवत्सरिक जयंतीमहोत्सवाच्या मंगलमय दिवशीं ही द्वादश सुवर्णपुष्पात्मक दक्षिणा सर्वात्मक वासुदेवाला आम्ही समर्पण करीत आहोंत. आणि आयुष्यांतील परमभाग्याचा असा समय निर्माण करणा-या सर्वशक्तिसंपन्न श्रीगुरुदेवांच्या चरणांजवळ प्रणामपूर्वक निरंतरस्मृतिरूपभक्तीची याचना करून, आज चार वर्षे ग्रंथप्रकाशनात्मक अंशाने सतत चालू असणारा हा ज्ञानयज्ञ कांही काल थांबवीत आहोंत. आज फक्त श्रीमहाराजांचें उपलब्ध वाङ्मय एकत्र झाले. त्या वाङ्मयांतील मंतव्य आणि निदिध्यासितव्य विभाग कोणता तें पाहून, तशी त्या भागाच्या मननिदिध्यासनाची योग्यता निर्माण होण्याकरितां प्रत्यक्ष आचार कसा ठेवला पाहिजे, यासंबंधी श्रीमहाराजांनी आपल्या ग्रंथांतून काय सांगून ठेवलें आहे तें जनतेच्या पुढे येऊन त्या आदेशाप्रमाणें जनतेचें आचरण घडावें याबद्दल विशेष प्रयत्न होणें आवश्यक आहे. आणि तो केवळ स्वार्थमूलक नसून सर्व जनहितसंबंधी असल्याने विशुद्ध आहे यांत शंका नाहीं. हा संकल्प, 'दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहों। जो जें वांछील तो तें लाहो। प्राणिजात।।' या श्रीज्ञानेश्वर महाराजाच्या संकल्पास अनुसरणारा आहे. सर्वसंकल्प संन्यासी महानुभवांची, अधिकाराप्रमाणें प्रत्येकाला निश्चित सन्मार्ग दर्शविणारी दिव्य ग्रंथसंपत्ति आज आपल्या दृष्टीसमोर आहे. इतकेंच नव्हे तर ती आपल्या पूर्ण मालकीची आहे. 'धर्मसंस्थापनाय संभवामि युगे युगे' असें जगचालकाचें पूर्ण आश्वासनही कामांत आपल्याला आहे. इतकी सर्व साधनसामग्री आपल्याजवळ तयार असून आपण उदासीन किंवा निराश होणें अनुचित ठरेल असें वाटून आम्ही केलेला वरील प्रमाणें संकल्प अप्रस्तुत ठरणार नाहीं अशी आशा आहे. असेच अनेक गुरुभक्तांचे विशुद्ध संकल्प एकत्र झाल्यास श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील अनेक साधकांना व तत्संबंधी इतरांनाही आपली पारमार्थिक भूमिका दृढ करतां येऊन पुढच्याही उच्च भूमिकेवर अनायासानें आरूढ होतां येईल यांत शंका नाहीं.

प्रत्येक सांप्रदायिक आपापल्या संप्रदायावर प्रायः दृढ श्रद्धा ठेवणारा असतो. मग तो संप्रदाय प्राचीन असो अथवा नवीन असो. त्यांतही आर्त, अर्थार्थी, जिज्ञासु व ज्ञानी असे चार वर्ग प्रत्येक संप्रदायांत असतातच. यांपैकीं आर्त व अर्थार्थी यांची संख्या केव्हांही अधिकच असणार; पण केवळ असल्या संख्येकडे पाहूनच त्या संप्रदायाचें बलाबल ठरवितां येणार नाही. जिज्ञासु व ज्ञानी हेच त्या त्या संप्रदायाचे खरे संवर्धक व संरक्षक असतात. आज या शाळेंत तर उद्यां त्या शाळेंत असें नुसतें बहिरंग पाहून जाणा-या येणा-या विद्यार्थ्यांची संख्या जास्ती झाली किंवा घटली याच्यावर त्या संस्थेचें महत्त्व अवलंबून नाहीं; तर त्या संस्थेचे सर्वमान्य असे आजीव सभासद किती आहेत, हें पाहूनच संस्थेची मान्यता ठरविणें योग्य होईल. हा सर्व विचार करूनच श्रीमहाराजांनी, 'कलौ श्रीपादवल्लभः' या वचनास अनुसरून श्रीदत्तसंप्रदायाचा विशेष प्रचार सर्वत्र केला. त्रिगुणात्मक श्रीदत्तप्रभूंचा संप्रदाय फार मोठा असून तो फारच जुना आहे. चारही वर्णांचे, चारही आश्रमांचे व

तदितरही सद्भक्त या संप्रदायांत आहेत. तसेंच अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त पुरुषही या संप्रदायांत आहेत. कार्तवीर्य, आयु यांच्यासारखे ब्राह्मतेजानें चमकणारे क्षत्रिय कुलावतंसही यांत आहेत; तर परशुराम, वसिष्ठ यांच्यासारखे ब्राह्मतेजाने चमकाणारे क्षत्रियान्तकही यंत आहेत. श्रीएकनाथ, श्रीजनार्दन यांच्यासारखे अकर्तात्मबोध संपादन केलेले कर्मयोगी गृहस्थही यांत आहेत, तर श्रीमहाराजांचेसारखे सर्वसंकल्प संन्यासी, योगारूढ संन्यासी पुरुषही यांत आहेत. योगैश्वर्यसंपन्न नाथपंथही त्याच संप्रदायाशीं संलग्न आहे. तसेंच चौसष्ट योगिनींचाही या संप्रदायाशी निकट संबंध आहे. 'ईशानः सर्वविद्यानां' असें ज्यांचे वर्णन केलेलें आहे ते आदिनाथ प्रभु अमरेश्वर श्रीदत्तांना अत्यंत प्रिय आहेत. तसेंच भगवती भुवनेश्वरी, भगवती रेणुकामाता यांचेंही श्रीदत्तप्रभूवर अत्यंत प्रेम आहे. देवराजालाही भगवान् श्रीदत्तगुरूंनी संकटांतून मुक्त केलें आहे. तर दैत्यराज प्रल्हादालाही उपदेश करून त्यांनींच कृतार्थ केलें आहे. सर्व कालांत सर्वांशीं संबद्ध असा हा संप्रदाय असल्यामुळे याचाच विशेष पुरस्कार श्रीमहाराजांनी केलेला आहे. यामुळेंच कीं काय 'अत्रि सर्वांशीं मैत्री' ही म्हण रूढ झाली असावी. मायायुक्तावधूत व मायामुक्तावधूत अशी श्रीदत्तगुरूंची दोन स्वरूपें आहेत. आर्त व अर्थार्थी यांच्याकरितां पहिलें आणि जिज्ञासु व ज्ञानी यांच्याकरितां दुसरें. अंतरावस्था जशी ज्या वेळीं असेल तसा त्या वेळीं भक्ताला उपयोग व्हावा हाच उद्देश, विश्वस्वरूपी प्रभूचा, विविध रूपें धारण करण्याचा असावा. आर्त व अर्थाअर्थी हेही क्रमानें पुढील भूमिकेवर जातील. ज्ञानीही कदाचित् लोकांना उपदेश करण्याकरितां खालची भूमिका पत्करल्याचें दाखवितील. याच दृष्टीनें श्रीगंगेची प्रार्थना करीत असतांना श्रीशंकराचार्य म्हणतात कीं 'भगवति तव तीरे नीरमात्रांशनोऽहं विगतविषयतृष्णः कृष्णमाराधयामि। सकलकलुषभंगे स्वर्गसोपानसंगे तरलतरतरंगे देवि गंगे प्रसीद।।१।।' हे भगवति गंगे ! तुझ्या तीरावर सर्व विषयाशा टाकूनच नुसतें पाणी पिऊन मी श्रीकृष्णाची आराधना करणार आहें. करितां सर्व पातकांचा नाश करणा-या आणि जिचा संग म्हणजे स्वर्गाचा सोपा मार्ग आहे, अशा चंचल तरंग असणा-या गंगादेवि ! तूं माझ्यावर प्रसन्न हो. श्रीमहाराजांनीही सर्व लोकांना मार्गदर्शन व्हावें म्हणून एका स्तोत्रांतून अशीच प्रार्थना केली आहे. 'कामादि षड्वैरि सदैव पीडिती। दुर्वासना अंग सदैव ताडिती। त्राता दुजा कोण न भेटला मला। दत्ता कृपासाउली दे नमो तुला।।१।।' या प्रमाणे अनेक प्रकारांनी श्रीदत्तसंप्रदायाचें वैशिष्ट्य व परिपूर्णत्व दाखवितां येण्यासारखें आहे. हें विविध प्रकारचें वैशिष्ट्य सप्रमाण, सोदाहरण असें आपल्या सर्व ग्रथांतून श्रीमहाराजांनी दाखविलें आहे. या सर्व ग्रथांचा अभ्यास श्रीमहाराजांचे संप्रदायांत सर्वत्र सुरू झाला पाहिजे. ज्यांना ग्रंथार्थ समजणार नाहीं त्यांच्याकरितां तत्तत्प्रांतीय भाषांतून या ग्रंथांचे शब्दशः भाषांतर, तात्पर्य विवरण, सिद्धान्तप्रतिपादक निबंध इत्यादि रूपानें वाङ्मय निर्माण होऊन त्याचा प्रचार सदाचारपर्यवसायी असा झाला पाहिजे. याकरितांच श्रीमहाराजांनी यावज्जीव तसें आचरण करून हे ग्रंथ लिहून ठेवले आहेत. यांचा उपयोग वरीलप्रमाणें कृतिपर्यवसायी झाला तरच श्रीमहाराजांच्या ऋणांतून अंशतः तरी आपण मुक्त होणें शक्य आहे. म्हणून हें कार्य अविच्छिन्न चालू राहण्याकरितां, श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील जीं जीं स्थानें आहेत त्या त्या स्थानांतील कार्यकारी व इतरही सांप्रदायिक योग्य

सद्भक्त यांना विनंती करून त्या सर्वांचे एक स्वतंत्र मंडळ तयार व्हावें अशी आमची इच्छा आहे व त्या प्रमाणें आम्ही त्या त्या स्थानाशीं संबंध असणा-या तत्तत्प्रांतीय सज्जनांना विनंती करून तसें एक सर्वप्रांतीय प्रातिनिधिक मंडळ स्थापण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. प्रसंगानुसार चालू ग्रंथ प्रकाशन मंडळाचें विसर्जन त्या नवीन होणा-या मंडळांत करावें लागलें तरी हरकत नाहीं. नवीन मंडळानेंच यापुढें विविध भाषांद्वारां प्रकाशनकार्य चालूं ठेवून श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील सर्व स्थानांतून कर्म, उपासना व ज्ञान या तीनही योगांची जोपासना त्या त्या साधकांचेद्वारां चालू रहावी याबद्दल प्रयत्न करणें आवश्यक आहे. श्रीमहाराजांचे विस्तृत चरित्र व त्यांच्या सर्व लहानमोठ्या ग्रंथांचे समालोचन हें कार्य फार महत्त्वाचें असें अद्यापि शिल्लक आहें. त्याकरितां माहिती मिळविण्याचे दृष्टीनें आसेतुहिमाचल प्रवास करावा लागेल. श्रीमहाराजांचा संचार सर्व प्रांतांतून झालेला आहे. ती सर्व माहिती मिळवून नंतर चरित्र विभाग सर्व भाषांतून प्रसिद्ध व्हावा म्हणजे या संप्रदायाचें महत्त्व सर्वांच्याच लक्षांत येऊं शकेल. प्रत्येकानें कांही पैसे जमवून कांहीं ग्रंथ छापावा असा व्यक्तीच्याच स्वार्थाकरितां यापुढें प्रयत्न न होतां, नवीन स्थापन होणा-या मंडळासच सर्वांनीं सहाय्य करून त्याचे द्वारांच सर्व कार्य करवून घ्यावें. सामुदायिक शक्तीनें घडून आलेले कार्य केव्हांही सर्वोपकारक व स्थिर असें होऊ शकेल. हा आमचा संकल्प लवकरच मूर्त स्वरूपांत येण्याकरितां प्रयत्न करतां यावा म्हणूनच चालू ज्ञानयज्ञाचा प्रकाशनात्मक अंश कांहीं काल स्थगित करीत आहोत असें आम्हीं आरंभी लिहिलें आहे. हा संकल्प पूर्ण होऊन ग्रंथप्रकाशन कार्याचें चीज झालेलें याची देहीं याची डोळां आम्हांला पाहण्यास मिळावें अशी त्या सत्यसंकल्प, सर्वांतर्यामी, सर्वज्ञ श्रीवासुदेवाचे चरणीं आमची निरंतर प्रार्थना आहे.

या बाराव्या खंडांत श्री महाराजांचें अवशिष्ट राहिलेलें वाङ्मय मुद्रित केलें आहे - १. श्रीनृसिंहसरस्वतींचें वेदनिवेदनिनामक स्तोत्र सटीक व सभाषांतर, २. श्रीकृष्णालहरी सटीक, सविवरण व सभाषांतर, ३. पंचपाक्षिक सटीक, सभाषांतर, ४. कीर्तनोपयोगी कांहीं आख्यानें, ५. स्तोत्रें व पदें, ६. श्रीमहाराजांचें संक्षिप्त चरित्र इतके विषय खंडांत असलेले आहेत. वेदनिवेदनिस्तोत्र पूर्वी स्तोत्रादि संग्रहांत मूळ व श्रीदत्तपुराणांत सटीक आलेलें आहे; पण येथें छापलेली टीका, इंदूर येथील दिगंबरशास्त्री ऊर्फ शुकदेवशास्त्री गोरे यांचे वडिलांना श्रीमहाराजांनीं स्वतंत्र करून दिली होती. शुकदेवशास्त्रींचे वडिलांचें नांव विनायकशास्त्री, हे पित्राज्ञेने बालवयांतच गायत्रीची व श्रीबालांबेची उपासना करून काशीक्षेत्रांत अध्ययनाकरितां गेले. तेथे पं. चिंतामणिशास्त्री वैद्य यांचेजवळ न्यायवेदान्तादि शास्त्रांचा अभ्यास करून इंदूर येथें परत आले. हे कांहीं दैवी चमत्कार करून दाखवीत असत, त्यामुळें लोकांत यांची प्रसिद्धि विशेष होती. श्रीमहाराजांची स्वारी कर्मधर्मसंयोगानें त्या वेळीं इंदूर मुक्कामी आली असतां त्यांना विनायकशास्त्रींचे वृत्त समजले. एके दिवशीं विनायकशास्त्री वगैरे मंडळी श्रीमहाराजांचे सन्निध बसली असतां, श्रीमहाराजांनीं आपली भस्माची डबी हातांत घेतली आणि विनायकशास्त्रींना सांगितलें कीं, 'तुमचा मेस्मेरिझमचा प्रयोग करून ही डबी चालवून दाखवा पाहूं.' हें श्रीमहाराजांचें भषण ऐकून श्रीविनायकशास्त्री अभिमानानें म्हणाले कीं, 'महाराज ! हात ढिला ठेवा हं ! नाहीं तर हाताला झटका बसेल' असें बोलून त्यांनीं प्रयोग

करण्यास सुरुवात केली. पण श्रीमहाराजांच्या पूर्णशक्तीपुढें त्यांची शक्ति फिकी पडली. पुष्कळ प्रयत्न करूनही ती श्रीमहाराजांचे हातांतील डबी थोडीसुद्धा हलली नाही. मग हाताला झटका तर दूरच ! हा चमत्कार पाहून मात्र विनायकशास्त्रींचा अहंकार पूर्णपणे नाहीसा होऊन ते श्रीमहाराजांना शरण गेले व श्रीमहाराजांच्या पायांवर हात ठेवून त्यांनी पुढें चमत्कार दाखविणेचे बंद करण्याची शपथ घेतली. त्यांच्या प्रार्थनेप्रमाणें वेदनिवेदनिस्तोत्रवर ही विस्तृत टीका लिहून श्रीमहाराजांनीं त्यांना दिली. ती टीका त्यांचे चिरंजीव पं. शुकदेवशास्त्री यांनी अमळनेर येथील तत्त्वज्ञानमंदिरांतील प्रध्यापक पं. आत्मारामशास्त्री जेरे यांचेद्वारां प्रकाशनाकरितां आमचेकडे पाठविली व आपल्या पिताजींचे वरील चरित्रही पाठविले याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोंत. वेदान्तादिशास्त्रांचे सिद्धान्त संक्षेपाने श्रीमहाराजांनी या टीकेत ग्रथित केले असल्याने ही टीका जिज्ञासूंना अत्यंत उपयुक्त अशी आहे. संस्कृतानभिज्ञ लोकांनाही उपयोग व्हावा म्हणून आम्ही विनंति केल्याप्रमाणें इंदूर येथील संस्कृत महाविद्यालयाचे प्रमुखध्यापक पं. विनायकशास्त्रीजी टिल्लू यांनी या टीकेचे सुबोध असे मराठी भाषांतर करून पाठवून दिले व त्या स्तोत्रावर महत्त्वद्योतक, प्रसादपूर्ण व गुरूप्रेमभरित अशी पद्यमय भूमिकाही गुरुसेवाबुद्धीने पाठवून अत्यंत आत्मीयता व्यक्त केली याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोंत. इंदूरलाच श्रीमहाराजांनीं ही टीका लिहून विनायकशास्त्रींना दिली आणि या टीकेचे भाषांतरादि रूपान संस्करणही इंदूरलाच आणि तेही पं. विनायकशास्त्रींचे कडूनच झाले. हा कांही तरी विलक्षण योग ईशेच्छेने घडून आलेला दिसत आहे. त्या विनायकशास्त्रींचेवर श्रीमहाराजांनी मोठेपणी कृपा केली आणि या विनायकशास्त्रींचेवर प्रल्हादाप्रमाणे बालवयांतच कृपा करून नंतर यांना शास्त्रतत्त्वज्ञ व निरहंकारी बनविले इतका भेद दिसतो. असो. पं. विनायकशास्त्री टिल्लू यांचे ज्येष्ठ बंधु पं. रामचंद्रशास्त्री यांची मंडळावर पहिल्यापासूनच प्रेरणापूर्ण दृष्टी आहे. यांनीं मंडळास अनेक ग्राहक मिळवून देऊन विविध रूपाचे साहाय्य केले आहे. याबद्दल त्यांचेही आम्ही आभारी आहोत. या ठिकाणीं सटीक दिलेली आहे. धर्मशास्त्रीय आणि आध्यात्मिक अशा अनेक विषयाचे प्रतिपादन श्रीमहाराजांनी या ग्रंथांत केलेले आहे. याचे भाषांतर नरसोबावाडी येथील शास्त्रव्युत्पन्न पंडित गुरुभक्त बापूशास्त्री कोडणीकर यांनीं करून दिलें. पूर्वी एकदां श्रीदत्तचंपूच्या तृतीय स्तबकाचे भाषांतर यांनीं केलेले आहे. पण या भाषांतराची योजना अन्यत्र केली असूनही ती सफल होऊं शकली नाहीं. म्हणून ऐनवेळी पुनः बापूशास्त्रींना या कामीं त्रास द्यावा लागला. आणि तो त्यांनी गुरुसेवाबुद्धीने स्वेच्छेने सह्य मानून अल्प अवधींतच हे सुरस भाषांतर व प्रस्तावना लिहून पाठविली याबद्दल मंडळ त्यांचे अत्यंत आभारी आहे. श्रीकृष्णलहरींतील कांही स्थळांचे शास्त्रदृष्ट्या विवरण करण्याची विनंति नरसोबावाडी येथील प्रसिद्ध धर्मशास्त्रज्ञ आहिताग्नि पं. तात्याशास्त्री उपाध्ये यांना केली होती. त्याप्रमाणें त्यांचे आज्ञेने त्यांचे सत्पुत्र पं. वामनशास्त्री उपाध्ये यांनीं अत्यंत उत्साहानें कांहीं श्लोकांचें सप्रमाण विवरण लिहून पाठविले याबद्दल त्यांचे आभारी आहे. श्रीमहाराजांनीं फलज्योतिषवर पंचपाक्षिक नांवाचा लहानसा सटीक ग्रंथ लिहिलेला आहे. हा ग्रंथ प्रश्ननिर्णयाचे दृष्टीनें सर्वोपकारक असा आहे. याचें भाषांतर अहमदाबाद येथील

प्राध्यापक न्यायरत्न नारायणशास्त्री वाडीकर व प्रोफेसर हणमंतराव भिडे या ज्योतिःशास्त्रज्ञ श्रेष्ठ विद्वान पुरुषांनी करून दिले व विस्तृत भूमिकाहि परिशिष्टांतील कोष्टकांसह लिहून दिली या बद्दल या दोघांचेही आम्ही आभारी आहोंत. सारंगपूर येथे राहणारे, श्रीमहाराजांचे परमभक्त श्री. केशवराव देवी डॉक्टर, यांना आलेली श्रीमहाराजांची पत्रे व श्रीमहाराजांचे हस्ताक्षरांतील नर्मदास्तोत्रदि विभाग त्यांचे चिरंजीव पुणे येथील श्री. श्रीपादपंत भट यांनीं प्रतिकृति करून घेण्याकरितां मंडळाकडे दिला, तंजावर संध्यामठांतील श्री. नागराज यांनी कांही स्तोत्रे, पदें, पाळणा, अभंग, कीर्तनाख्यान (विष्णुदत्ताचें) असें श्रीमहाराजांचे वाङ्मय प्रकाशित करण्याकरितां पाठविले; तपस्वी हरीभाऊ करमळकर यांनीं एक मोठी श्रीमहाराजांची निर्गुण भूपाळी करवीरपीठस्थ श्रीशंकराचार्यांचेकडून मिळवून ती छापण्याकरितां दिली. याबद्दल या सर्वांचे आम्ही आभारी आहोत. नरसी येथील पं. धुंडिराजशास्त्री माहूरकर यांनीं श्रीमहाराजांची वटसावित्री व चंद्रहास ही दोन आख्याने दिली. तसेंच व-हाड प्रांतांतील सुप्रसिद्ध हरिदास पं. नानाबुवा जहागिरदार मु. शिंदखेड यांनीं आयु व सती यांची आख्याने देऊन कीर्तनमहत्त्वप्रतिपादक प्रस्तावनाही लिहून पाठविली. या दोघांही पंडितवर्यांचे आम्ही आभारी आहोंत. मंडळांतील माननीय घटक नागपूर येथील साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास यांनीं नागपूर येथील वृत्तपत्रांतून कांही स्फुट लेख समालोचनात्मक असे लिहून या कार्याचे प्रसिद्धीकरणास साहाय्य केले, याबद्दल मंडळ त्यांचे आभारी आहे. समर्थ भारत प्रेसचे मालक श्री. सरदेसाई यांनी वेळेवर हा ग्रंथ छापून दिला, विशेषतः या प्रेसचे मॅनेजर श्री. पाटणकर यांनीं प्रथमपासूनच अत्यंत सौजन्य व्यक्त करून हें सर्वही प्रकाशनकार्य आत्मीयतेने व्यवस्थित पार पाडले याबद्दल या दोघांचेही आम्ही अत्यंत आभारी आहोत. हैद्राबाद येथील प्रसिद्ध नागरिक १. श्रीमान् धुंडिराज महाराज दीक्षित, २. श्री. गोपीनाथराव चौधरी, धमणगांवकर, ३. श्री. राजा धुंडिराजबहाद्दर, ४. श्री. श्रीपादराव नेवासेकर, ५. श्री. गणपतराव कौलासकर, ६. श्री. कांतराव अंबडकर, ७. श्री. शंकरराव आजेगांवकर, ८. श्री. हणमंतराव (बापूसाहेब) मोहरीकर, ९. श्री. दत्तोपंत टाकळकर इत्यादि धर्मनिष्ठ सज्जनांनीं एक उत्सवमंडळ स्थापून त्या मंडळातर्फे हा श्रीमहाराजांचा शतसांवत्सरिक जयंतीमहोत्सव घ्रांतील मंगलकार्याप्रमाणें उत्तम रीतीनें पार पाडल्याचें श्रेय संपादन केलें आणि या कार्याचे रूपाने, संपूर्ण हैद्राबाद प्रांताची, प्रसिद्ध असलेली धर्मकार्याभिरुचि विशेष स्वरूपांत अभिव्यक्त करून, पुणें येथें चार वर्षे चालू असलेल्या सर्व ग्रंथप्रकाशनकार्याचे खरोखरच चीज केले व अवभृथस्नानाप्रमाणे तेही श्रेय मिळविले, याबद्दल वरील उत्सवमंडळास धन्यवाद किती व कोणत्या शब्दांनी द्यावेत हे लिहिण्यास आम्ही असमर्थ आहोत.

श्रीमहाराजांचे विस्तृत चरित्र पुढे व्हावयाचेच आहे. सावंतवाडी येथील श्रीमहाराजांचे परमभक्त कै. गणेशपंत सातवळेकर यांनी बरेच परिश्रम घेऊन श्रीमहाराजांचे चरित्राची रूपरेषा उत्तम तयार करून ठेवली आहे. त्यावरून चांगले चरित्र सविस्तर लिहवून त्यावर लेखक म्हणून आपल्या पिताजींचें नांव घलावे अशी इच्छा कै. सातवळेकर यांचे चिरंजीवांनी पत्रद्वारां मंडळास कांही दिवसांपूर्वी कळविली होती. ती श्रीगुरुमहाराजांचे कृपेने लवकरच

पूर्ण होईल यांत शंका नाही. प्रस्तुत संपूर्ण ग्रंथांच्या प्रकाशनकार्याबरोबरच शतसांवत्सरिक जयंतीमहोत्सवाचे समयीं श्रीमहाराजांचें संक्षिप्त तरी चरित्र असणें उचित आहे असें वाटल्यावरून, प्रामुख्यानें कै. सातवळेकर यांची रूपरेषा पाहून पं. दत्तात्रेयशास्त्री कवीश्वर यांनी संकलित करून दिलेले श्रीमहाराजांचे संक्षिप्त चरित्रही या विभगासोबत जोडले आहे. कै. सातवळेकरांच्या परिश्रमाचे चीज आज या रूपाने मंडळास करतां आले. याबद्दल त्यांचे चिरंजीव धन्यवादास पात्र आहेत. या शतसांवत्सरिक जयंतीमहोत्सवानिमित्त १०० स्तोत्रादि संग्रहाचीं पुस्तकें श्रीगरुडेश्वर संस्थेस देणगी म्हणून मंडळाकडून दिली गेली आहेत व या पुस्तकविक्रीचे येणारे ५०० पांचशें रूपये त्या संस्थेकडे जमा करण्यास त्या संस्थेचे एक लोकप्रिय श्रीमान् विश्वस्त डॉ. रणजितराय भट मु. सुरत यांना कळविले आहे. याचप्रमाणे श्रीमहाराजांची जन्मभूमि माणगांव येथील स्थानाचा जीर्णोद्धार होण्याकरितांही मंडळाकडून खात्रीने सहाय्य होईल. आरंभीं लिहिल्याप्रमाणें प्रातिनिधिक मंडळांत कै. सातवळेकर यांचे चिरंजीव श्री. नरहर गणेश सातवळेकर यांनी समाविष्ट होऊन सर्वच गुरुस्थानांच्या उत्कर्षाकरितां प्रयत्न करण्यास बद्धपरिकर व्हावे आशी त्यांना लवकरच विनंति करावयाची आहे. आपल्या संकल्पाचा विघात झला असें त्यांना वाटूं नये या उद्देशाने वरील थोडासा खुलासा केला आहे.

मंडळांतील एक घटक सोलापूर येथील धर्मशील गृहस्थ श्री. बापूसाहेब कुबडे यांनीं सोलापूर प्रांतांत या ग्रंथप्रचाराचे कामीं बरेच परिश्रम घेऊन ग्राहक मिळवून दिले. श्री. नारायणराव मोघे यांनीं आपली पुणे येथील बि-हाडाची सर्व जागा मंडळाचे कार्यालयाकरितां वापरण्यास दिली. श्री. भुजंगराव भालेराव व विशेषतः त्यांचे दोघेही सत्पुत्र चि. भालचंद्र व चि. नारायण यांनी प्रथमपासून निरलसपणाने या महत्कार्याच्या पूर्ततेकरितां विशेष मेहनत घेऊन ही सेवा पार पाडली. तसेंच आयुष्मान् दत्तात्रेयशास्त्री कवीश्वर यांनीही या गुरुसेवेतील आपला योग्य तो वांटा उचलून स्वतःची भाग्यसंपत्ति व्यक्त केली. या सर्वांकडून उत्तरोत्तर श्रीगुरूंची सेवा अशीच विशुद्ध भावनेने निरंतर घडावी व त्यांच्या जन्माचे सार्थक व्हावे इतकीच श्रीमहाराजांचे चरणांजवळ प्रार्थना आहे.

सर्वांच्या अंतःकरणांत धर्मवासना उदित व्हावी, व सर्वांनीं श्रीगुरुदेवांच्या कृपाप्रसादानें ईश्वरप्रवण होऊन सुखी व्हावें हीच शेवटीं प्रार्थना आहे.

'सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात्'

श्रावण कृष्ण ५, गुरुवार, शके १८७६ — श्रीगुरुकृपाभिलाषी

शतसांवत्सरिक जयन्ति, दि. १९-८-५४ — **वामन दत्तात्रेय गुळवणी**

अध्यक्ष,

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथप्रकाशनमंडळ

२०, नारायण पेठ, पुणे

श्रीकृष्णालहरी.

श्रीगणेशाय नमः। श्रीकृष्णावेणीभ्यां नमः।।

दत्तात्रेयो विजयते। अत्यन्तक्लेशदेभ्योऽविद्याकामकर्माख्यबन्धेभ्यो ज्ञानं विना मोक्षासम्भवान्मोक्षं नित्यनिरुपाधिकनिरतिशयस्वरूपभूतपरमानन्दात्मनावस्थानासम्भवाज्ज्ञानोत्पत्तेश्च प्रतिबन्धकपातकक्षया-पेक्षत्वात्तदर्थं सर्वपापपरिहरणक्षमायाः श्रीकृष्णायाः स्तुतिरारभ्यते।। ननु तादृशपापनिर्हरणशक्ताः गङ्गाद्याः श्रुतिप्रसिद्धा नद्यो विद्यन्ते ता विहाय कुत एतस्या एव स्तव आरभ्यते इति चेच्छ्रीकृष्णाया एव साक्षाद्विष्णुतनुत्वादन्यासां तथात्वाभावात्सैव स्तुत्यार्हा।। अत्र स्मृतिः। 'कृष्णा विष्णुतनुः साक्षाद्वेण्या देवो महेश्वर' इत्यादिः। तथा च वक्ष्यति 'हरेर्गङ्गांघ्र्यंब्जाभिनवेत्यादिना '। ननु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्या यज्ञादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारम्प्रति परम्परया साधनत्वापेक्षा श्रूयते न नदीतीर्थसेवनमिति चेत्तीर्थयात्राया अपि भौमयज्ञत्वेनोक्तत्वात्स्मृत्यादौ प्रोक्तत्वाच्चेयं स्तुतिरनवद्या।।

।।तत्रायं मङ्गलार्थं प्रथमः श्लोकः।।

चतुर्बाहुः श्रीमत्सजलजलदश्यामलतनुः
प्रकाशद्वक्त्रेन्दुः सदुडुगणमुक्तावलिरपि।।
तडिद्वासा भास्वत्सुतिलकलसन्मौलिरघहृत्
क्षमाध्रस्य ह्यत्रेरपि जयति सूनुः स्वहितकृत्।।१।।

चत्वारो बाहवो भुजा यस्याः सा **चतुर्बाहुः**। **सजलजलद** इव जलपूर्णमेघ इव **श्यामला** नीला चासौ **तनु**र्मूर्तिः। **श्रीः** शोभा " शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः **श्री**रिव दृश्यत" इत्यभिधानात्। सा विद्यते यस्याः सा। **श्रीमती** रुक्षत्वादिरहिता महानीलवद्देदीप्यमाना। सजलजलदश्यामलतनुर्यस्याः सा तथोक्ता। **प्रकाशन्वक्त्र**मेवेन्दुर्यस्याः। **सन्**प्रशस्तः **उडुगण** इव नक्षत्रसङ्घात इव **मुक्तावलि**र्हारो यस्याः सा। **तडित्**सौदामिनी तद्वद्**वासो** वस्त्रं यस्याः सा। **भास्वान्**प्रभावांश्चासौ **कुङ्कुमतिलक**स्तेन **लसन्मौलि**र्यस्याः सा। भजतां **अघं** पापं दुःखं दुर्व्यसनं वा हरतीत्**यघहृत्**। *अंहो दुःखं दुर्व्यसनेष्वघमि*त्यमरः। **स्वस्य** भक्तस्य हितं करोतीति **स्वहितकृत्**। यद्वा '*आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा। कामरूपेण कौन्तेय* ' इति स्मृतेः। ज्ञानाऽऽवरकत्वेन ज्ञानिनो नित्यवैरित्वात्कामादय एव **सु**तरां **अहिताः** शत्रवः तान्कृन्ततीति **स्वहितकृत्**। **क्षमाध्रस्य** क्ष्माभृतः सह्याचलस्य **सूनु**र्दुहिता कृष्णा।।

श्रीदत्तात्रेयपक्षे टीकाः-अपिशब्दात्पूर्वोक्तचतुर्बाह्वादिविशेषणविशिष्टः। **क्षमाध्रस्य** क्षान्तिधरस्य। क्षितिक्षान्त्योः क्षमेत्यमरः। **अत्रेः** ऋषेः **सूनुः** पुत्रः श्रीदत्तात्रेयः **जयति** भक्तोद्धरणव्यापारेण विजयते। **ही**त्येवंलक्षणलक्षितो दत्तात्रेयः श्रुतिप्रसिद्धः। तथा चोपनिषदि। ' दत्तात्रेयं शिवं शान्तमिन्द्रनीलनिभं प्रभुम्। आत्ममायारतं देवमवधूतं दिगम्बरम्।।१।। भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं जटाजूटधरं विभुम्। चतुर्बाहुमुदाराङ्गं प्रफुल्लकमलेक्षणम्' इत्यादिः।

विष्णुपक्षे टीका- अधार्मिकदैत्यादिनिर्दलनेन **क्षमाध्रस्य** पृथवीपालकस्य **अत्रेः** स्वभक्तानां व्यसनात्त्रातुरिन्द्रस्य **सूनु**र्मित्रं उपेन्द्रः। अन्यत् समानम्।

आकाशपक्षे टीका- राशित्रयात्मक एको **बाहु**र्भुजः। एवं द्वादशराशिकल्पिताश्चत्वारो **बाहवो** यस्मिन्सः। **श्रामत्सजलजलदैः श्यामलेव तनुः** स्वरूपं यस्य सः। **प्रकाशवक्त्र**मिवेन्दुर्यस्मिन्सः। **सदुडुगणा** एव **मुक्तवलि**र्यस्मिन्। **तडिदे**व **वासो** यस्मिन्। **भास्वान्**सूर्य इव **सुतिलक**स्तेन **लसन्मौलि**रिव। उपासकानाम**घहृत्**। **स्व**भक्त**हितकृ**च्च। **अपिः** समुच्चयार्थे। **क्षमाध्रस्य** उपलक्षणात्क्षमाशान्त्यादिगुणयुक्तस्य। **अत्रे**स्त्रिगुणरहितस्य आत्मनः **सूनुः** पुत्रः आकाशः। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतेः। स **जयति** तदभिमानिनी देवता वा।

एवं काल्यादिपक्षेऽप्यूहम्। शिखरिणी वृत्तमिदम्। तस्य जलदेवताकजगणमुखत्वाज्जलरूपत्वेन दृश्यमानायाः श्रीकृष्णायाः स्तवनार्हत्वात्।।१।।

नन्ववाङ्मनसगम्यमाहात्म्यायाः श्रीकृष्णायाः स्तवने कथं प्रवृत्तिरित्यत आह।

अपि श्रीकृष्णे ते महिमपरपारं भजति को
न शेषोऽशेषास्यैरपि कथयितुं वा प्रभवति।।
अतो ह्रीतो वाचः शुचय इह वच्म्यल्पकमिदं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२।।

कृषिर्भूवाचकः **अ**कारो निवृत्तिवाचकश्च तद्योगात्सदानंदरूपिणी कृष्णा **श्री**मती स्वाभाविकषड्गुणैश्वर्यवती चासौ कृष्णा च तत्सम्बुद्धौ हे **श्रीकृष्णे ! ते** तव **महिम्नः परपारं** अन्तं कश्चित्पुरुषः **व्रजत्य**पि गच्छति किम्। अपि तु न। **अपिः** प्रश्नार्थे। 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपी'त्यमरः। यद्वा **कोऽपि** ब्रह्माऽपि। **वा**ऽथवा प्रलयेऽपि शिष्यत इति **शेषो**ऽनन्तः **सो**ऽप्य**शेषास्यैः** सर्वमुखैः सहस्रवदनैरित्यर्थः। **कथयितुं** त्वन्महिमानमिति शेषः **न प्रभवति** प्रभुर्न भवति समर्थो न भवतीति यावत्। यत एव**मतो** हेतो**रिह** तव महिमावर्णने **ह्रीतो** लज्जितोऽप्यहं **वाचः शुचये इदं** वक्ष्यमाणत्वेनान्तःस्थं **अल्पकं** अत्यल्पं **वच्मि**।। हे **श्रीकृष्णे ते** तुभ्यं **नमो**ऽस्तु। प्रह्वीभावोऽस्तु **शमिता** भक्त**तृष्णा** यया तत्सम्बुद्धौ। **गुरूणां** महर्षीणां श्रीमद्दत्तात्रेयगुरोर्वा **मता** तत्सम्बुद्धौ हे **गुरुमते!** नम इति नमस्काररूपो यज्ञोऽभिहितः। उक्तं च सूत्रकृताऽऽश्वलायनेन 'यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवतीति'। **तृष्णा**नामाऽऽयताशा तस्या व्याप्तौ नरकगतिरेव। उक्तं च गारुडे। 'इच्छति शती सहस्रं सहस्री लक्षमीहते कर्तुम्। लक्षाधिपती राज्यं राजाऽपि सकलचक्रवर्तित्वम्।।१।। चक्रधरोऽपि सुरत्वं तल्लाभे सकलसुरपतित्वम्। सुरपतिरूर्ध्वगतित्वं तथाऽपि न निवर्तते तृष्णा।।२।। तृष्णया चाभिभूतस्तु नरकं प्रतिपद्यते। तया मुक्ताश्च ये केचित्स्वर्गवासं लभन्ति त' इति। अत एव प्रतिपद्यं **जय शमिततृष्ण** इति प्रार्थ्यते।।२।।

ननु श्रीकृष्णाया अलक्ष्यरूपस्य वाङ्मनसमार्गातिगत्वाल्लक्ष्यस्यापि गुणानन्त्यात्कथं स्तोत्रप्रवृत्तिरित्यत आह

अलक्ष्यं ते रूपं वचनहृदयाध्वातिगमतो
नतोऽहं ते लक्ष्यं कथमपि च विज्ञाय वरदे।।
प्रवृत्तस्त्वां स्तोतुं स्वमतिगतितस्ते वरमुदे
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३।।

स्वभक्तेभ्योऽभीष्टवरं ददातीति तत्सम्बुद्धौ हे **वरदे!** हे श्रीकृष्णे! **ते** तव प्रत्यक्षादिप्रमाणैः **अलक्ष्यं रूपं** स्वरूपं **वचनहृदय**योः वाङ्मनसयो**रध्वानं अति**क्रम्य गच्छतीति तथोक्तं अस्ति। यतस्तत्र वाङ्मनसयोः प्रवेशाभावः। अतः **नतः** प्रणतो**ऽहं**। **ते** तव **लक्ष्यं** रूपं **कथमपि** च अलौकिकत्वात् यथाकथञ्चि**द्विज्ञाय** गुरुप्रसादाज्ज्ञात्वा **ते** तव **वरमुदे** परमप्रीतये। यद्वा **ते वरस्य** श्रीदत्तस्य **मुदे** प्रीतये। **स्वमतिगतितः** स्वबुद्धिगत्यनुसारेण **त्वा स्तोतुं प्रवृत्तो**ऽस्मि। **नम** इत्यादि पूर्ववत्।।३।।

कृता साहित्यज्ञैरपि सुगुणसम्पत्सललिता-
मितार्थास्तानर्था न च तव मुदे सापि कविता।।
समर्थाथापि त्वं शिशुवचनवन्मे शृणु मुदा
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४।।

साहित्यज्ञैः छन्दोऽलङ्कारप्रभृतिकवित्वसाहित्याभिज्ञैः व्यासादिभिः शङ्कराचार्यादिभिरपि उपमादिगौरवार्थशोभन**सम्पत्ति**भिः **सु**तरां **ललितां** पदलालित्यादिभूषिता। **मितः** परिमितः **अ**ौ**र्थो** यस्यां सा। **अस्ता**स्त्यक्ता **अनर्था** यया सा। ईदृश्यपि **सा कविता तव मुदे** प्रीत्यै **समर्था न च** नैवाभूत्। एवं सत्य**थापि** हे मातः कृष्णे! **त्वं मुदा** हर्षेण **शिशुवचनवत्** बालवाक्यवत् **मे** वचः **शृणु**। यद्वा **मे** मत्तः **शृणु** अवधारय। यथा मात्रोपदिष्टमसम्यगुच्चारितमपि बालवाक्यं मातुर्मुदे भवति तथा त्वत्प्रेरणया यथाकथञ्चिदुच्चारितेयं मया तव

स्तुतिस्तव मुदे भवत्वित्यभिप्रायः।।४।।

ननु त्वं दत्तात्रेयभक्तोऽपि सन्कथं मां स्तौषीत्यत आह।

रसज्ञा मे दत्ता मुनिनमितदत्तात्रजपदे
मुदे तस्यापीयं प्रभवति न किं साधुलहरी।।
हरीशात्मा कृष्णा यत इयमभूद्दत्तदयिता
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।५।।

सनकादि**मुनि**भिः **नमित**श्चासौ **दत्तात्रिज**स्तस्य दत्तात्रेयस्य **पत्** चरणः तस्मै। पादाग्रम्प्रपदम्पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः। **मे** मया **रसज्ञा** जिह्वा **दत्ता** समर्पिता। **तस्य** दत्तात्रेयस्या**पि मुदे इयं साधु लहरी न प्रभवति किम्** अपि तु प्रभवत्येव। नन्वियं कृष्णालहरी दत्तात्रेयमुदे कथं प्रभवतीत्यत आह। **यतः हरीशात्मा** हरिहरस्वरूपिणी। यदुक्तं व्यासेन। 'कृष्णा विष्णुतनुः साक्षाद्वेण्या देवो महेश्वर' इति। **इयं** वेणीसहिता कृष्णा **दत्तस्य** श्रीदत्तात्रेयस्य **दयिता** प्रियाऽ**भूत्**। तत्तीरे प्रेम्णा स्थितत्वात्। निजप्रियस्तुतेरानन्दजनकत्वं लोकप्रसिद्धम्।।५।।

स्तुत्या किं याचस इत्यत आह।

न च प्राज्यं राज्यं न च विबुधपूज्यं सुरपदं
पदं पूष्णो जिष्णोरपि मम न विष्णोरभिमतम्।।
मतं दत्तात्रेयप्रपदपरिपूतं तव तटं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।६।।

गजाश्वधनसम्पत्समृद्धं **प्राज्यं** प्रभूतं राज्ञः कर्म प्रजापालनादिरूपं **राज्यं न ममाभिमतं**। **विबुधै**र्देवैः **पूज्यं सुरा**णां अग्न्यादिदेवानां **पदं** स्थानं न ममाधिमतं। प्रकाशादिद्वारा लोकं **पुष्णा**तीति पूषा सूर्यस्तस्य **पदं** न ममाभिमतं। जयशीलो **जिष्णु**रीन्द्रः। *ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नु*प्रत्ययः। तस्य पदं न ममाभिमतं। ननु आब्रह्मलोकाः पुनरावर्तिन इति तदन्तानां पुनरावृत्तिश्रवणात्पूर्वोक्तसर्वपदाऽपेक्षया पुनरावृत्तिरहितं वैकुण्ठाख्यं विष्णोः पदं तवाभिमत इत्यत आह वेवेष्टीति **विष्णुः** नारायणः तस्य पदमपि न ममाभिमतं। तर्हि किं तव मतमित्यत आह। अत्रये आत्मदानाद्दत्तः। उक्तं भागवते। '*अत्रिरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान्स दत्त'* इति। युगान्तरे द्वादशपुत्रा उक्तास्तत्रायं स्वयन्दत्तत्वाद्दत्तः। पुत्राः कतिविधाः प्रोक्ता इत्यादिना गरुडेन प्रोक्तो भगवान्। 'औरसो धर्मपत्नीज' इत्युपक्रम्याह 'दत्तात्मा तु स्वयन्दत्त' इति। दत्तकस्य पूर्वपरगोत्रसम्बंधत्वेऽपि 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णम्' इत्यादि श्रुत्या गोत्राद्यभावप्रतिपादनाद्भगवतो दानकर्तुः पित्राद्यभावाद्भगवतो नोभयगोत्रसम्बंधः। अत एव दत्त आत्रेय एवेत्युच्यते। ततोऽर्वाचीनानां शुनःशेपादीनां द्व्यामुष्यायणता। अतएवा*जीगर्त्तिः शुनःशेपो देवरातो वैश्वामित्र* इति स्मर्यते। **दत्त**श्चासावा**त्रेय**श्च तस्य **प्रपदा**भ्यां पादाभ्यां **परिपूतः** पूतं **तव तटं** तीरं मे **मतं**। तस्य देवानामप्यतीव दुर्लभतमत्वादिति भावः।।६।।

यतो दत्तात्रेयप्रपदपरिपूतं तव तटं ततोऽन्यतिरस्कारपूर्वकं तव तटनिवासमेवाभिलषामीत्याह।

न भोगं नो योगं न च दुरितभङ्गं लषति मे
मनोऽरोगं गाङ्गं जलमपि न साङ्गं श्रुतिगणम्।।
न यागं न स्वर्गं तव सततयोगं लषति मे
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।७।।

मे मम **मनः** स्त्र्यादि**भोगं न लषति**। **योगं** अष्टाङ्गं तत्फलं च न लषति। **दुरितभङ्गं च** न लषति। **अरोगं** आरोग्यं। गङ्गाया इदं **गाङ्गं जलमपि न** लषति। **साङ्गं** षडङ्गं **श्रुतिगणं** वेदसङ्घातं न। ततः साध्यं **यागं** प्रकृतिविकृतिरूपं यज्ञं **न**। ततो लभ्यं फलभूतं दिव्यसुखमयं स्वर्गं च न लषति। तर्हि किं लषतीत्याह। हे **श्रीकृष्णे! तव सततयोगं** सन्ततसङ्गतिं **लषति** तेनैव सर्वार्थसिद्धिरिति भावः।।७।।

यत एवमतः

मनो मे श्रीकृष्णे त्वदपसरति क्वापि न कलौ
मलौघघ्नीतीघ्नी भवति भवतीहेति सततम्।।
सुविश्वस्तं स्रस्तं जयति साधनचया-
न्नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।८।।

हे **श्रीकृष्णे! मे** मम **मनः त्वत्** त्वत्तः **क्वापि** कुत्राप्यन्यत्र **नापसरति** न गच्छति। यतः **इह** लोके विशेषतः **कलौ** युगे **भवती** त्वं **मलौघघ्नी** पापौघहर्त्री 'मलोऽस्त्रीपापविट्किट्टा' इत्यमरः। **ईतयः** अतिवृष्ट्यादयः। यदुक्तं *'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः। स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृता'* इति। ता हन्तीति **ईतिघ्नी**। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' सर्वारिष्टहर्त्री भवतीति **सु**तरां **विश्वस्तं**। तथा च गतिः सद्गतिर्ज्ञानं वा। 'ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था' इति स्मरणात्। तां ददातीति गतिदा तत्सम्बुद्धौ हे **गतिदे!** श्रीकृष्णे! **जगति** लोके विद्यमानात्**साधनचयात्** ऐहिकामुष्मिकार्थसाधननिचयात्**स्रस्तं** भ्रष्टं अत एव ऐहिकामुष्मिकार्थप्रदायास्त्वत्तः क्वापि मे मनो न प्रसरति।।८।।

न गाङ्गं जलमप्यभिलषतीत्यत्र हेतुमाह त्रिभिः-

महाभङ्गा गङ्गा यदि दुरितभङ्गाऽत्र कथिता
मताऽपीह त्वत्तः कथमधिकतामेति विमता।।
हरेः साङ्घ्र्युद्भूता त्वमिह ननु मूर्ता परितनु-
र्नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।९।।

विमता गङ्गा सर्वेभ्यो नदीभ्यो महती **महाभङ्गत्वाद्दुरितभङ्गत्वा**दब्धिवदित्यनुमानेन यदि महान्तो भङ्गाः समुद्रवत्तरङ्गाः यस्याः सा **महाभङ्गा**। **मह**तां दोषाणां अविद्याकामकर्मणां संसारबीजानां वा **भङ्गो** यस्या इति। **दुरितानां** पापानां **भङ्गो** यस्याः सा। ईदृशी **अत्र** लोके गङ्गा कथिता। 'गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि। मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति' इत्यादिना। तथेह **मताऽपि** 'स्रोतसास्मि जाह्नवी' इति भगवतो विभूतिमत्वेन मताऽपि हे **श्रीकृष्णे ! त्वत्तः कथमधिकतामेति** गच्छति। अपि तु कथमपि न गच्छति। कुतः। **सा** गङ्गा हरतीति **हरिः** विष्णुः। यदुक्तं 'हराम्यघं हि स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतौ यथा। वर्णो हि मे हरिर्यस्मात्तस्माद्धरिरिति स्मृत' इति निरुक्तितः स्मृतः हरिः विष्णुः तस्य **अङ्घ्रेश्**चरणा**दुद्भूतो**त्पन्नाऽतएव या 'विष्णुपादाब्जसंभूता गङ्गा त्रिपथगामिनी' इति पौराणिकैर्गीयते। **सा** गङ्गा **त्वमिव** भवतीव **ननु** निश्चयेन **मूर्ता** मूर्तिमती **हरितनुर्न** भवति। अत्र प्रयोगः। विमता गङ्गा कृष्णाया अधिका न भवति। हरिपादोत्पन्नत्वाद्व्यतिरेके साक्षाद्धरितनुकृष्णावत्।।९।।

ननु 'अभिनवबिसवल्ली पादपद्मस्य विष्णोर्मदनमथनमौलेर्मालती पुष्पमाला। जयति जयपताका काऽप्यसौ मोक्षलक्ष्म्याः क्षपितकलिकलङ्का जाह्नवी नः पुनातु' इति वाल्मीकिना स्तुतत्वात्कुतो नाधिकेत्यत आह-

हरेर्गङ्गाङ्घ्र्यब्जाभिनवबिसवल्ली भवतु वाऽ-
धितिष्ठत्वीट्शीर्षं स्रगिव च पताकेव सुतराम्।।
प्रकामं मुक्तेर्न त्वमिव भवति श्रीहरितनु-
र्नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१०।।

गङ्गा विष्णुपदी **हरे**र्विष्णोः **अङ्घ्र्यब्जस्य** चरणकमलस्या**भिनवबिसवल्ली** नवीनबिसलतेव **भवतु**। **स्रगिव** मालतीपुष्पमालेव। ईष्टे तच्छील **ईट्** शिवस्तस्य **शीर्षं अधितिष्ठितु**। 'अधिशीङ्स्थासाङ्कर्म' इति सकर्मकत्वं। तथा च **सुतरां** अत्यन्तं **प्रकामं** यथेष्टं **मुक्तेः** सायुज्यमुक्तेरित्यर्थः। **पताकेव भवतु**। अथापि **त्वमिव** भवतीव **श्रीहरितनुर्न भवति**। पादप्रसूतत्वात्। अत एव साक्षाद्विष्णुस्वरूपत्वात्त्वं सर्वतोऽधिका पूज्या चासीति भावः।।१०।।

गते जीवे कन्यां जगति बहुमान्यां शिखरिणी-
ह सह्ये त्वां धन्या जननि भगिनीवामरसरित्।।

समागत्याप्यब्दं परमनियमात्तिष्ठति मुदा

नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।११।।

किञ्च हे **जननि,** श्रीकृष्णे! **जीवे** बृहस्पती **कन्यां** कन्याराशिं **गते** सति **इह सह्ये शिखरिणी** सह्ये पर्वते वर्तमानां **जगति** लोके **बहुमान्यां धन्यां** कृतार्थां त्वां प्रति पापप्रक्षालितसञ्चितपापक्षालनार्थं दर्शनमिषेण **भगिनीव** स्वसेवाऽ**मरसरि**द्गङ्गा **समागत्य** सम्यक् सर्वभावेनागत्या**प्यब्दं** वर्षपर्यन्तं **मुदा** हर्षेण क्वाप्यन्यत्र न गन्तव्यमिति **परमनियमेन तिष्ठति**। त्वां भगिनीं मत्वा त्वद्दर्शनव्याजेन बार्हस्पत्यमानेन द्वादशाब्दात्पूर्वं शश्वद्दर्शनार्थं समागत्य स्वपापक्षयार्थं वर्षपर्यन्तं सह्याद्रौ तिष्ठति। अतस्तत्र गङ्गा कुण्डतः वर्षपर्यन्तं प्रवहति न ततःपरमित्यधुनापि लोकैरवगम्यते। शिखरिणीति वृत्तनामापि मुद्रालङ्कारः।।११।।

तदा न केवलं गङ्गैवागच्छत्यपि तु सर्वाणि तीर्थानीत्याह-

महाजम्बुद्वीपे वृजिनहरतीर्थानि वरदे

समायान्ति त्वांतु त्रिविधमलदे तानि परदे।।

तदा त्वत्स्नानादेः फलमपि न वक्तुं प्रभुरजो

नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१२।।

वरान्वरणीयार्थान् ददातीति **वरदा** तत्सम्बुद्धौ। न केवलं वरदा किञ्च हे **परदे**। **परं** मोक्षं ददातीति तत्सम्बुद्धौ। तथा तत्प्रतिबंधकांस्त्रिविधमलान् कायिकवाचिकमानसिकपापानि द्यतीति तत्सम्बुद्धौ हे **त्रिविधमलदे**! श्रीकृष्णे! सकलतीर्ताश्रयत्वात् **मह**च्च त**ज्जम्बुद्वीपं** च तस्मिन्विद्यमानानि तानि सार्द्धत्रिकोटिसंख्याङ्कानि **वृजिनहरतीर्थानि** पापहरतीर्थानि **त्वां**प्रति **तु समायान्ति**। **तु**शब्दात्तानि त्वाम्प्रत्यायान्ति त्वं तु न क्वापि गच्छसीति सूचितम्। **तदा** सर्वतीर्थसंयोगकाले हे कृष्णे! **त्वत्स्नानादेः** आदिशब्दाद्दर्शनस्पर्शनपानादिकं ग्राह्यं **फलमपि वक्तुं अः** वासुदेवस्तस्माज्जातः **अजः** ब्रह्मा सोऽपि वक्तुं न प्रभुः न समर्थः। इतरे स्नानादिफलं वक्तुं न समर्था इति किमु वक्तव्यमिति भावः।।१२।।

हे गतिद इत्येतदुपपादयति-

पितॄनुद्दिश्यैको वितरति निवापाञ्जलिमये

मनुष्यस्त्वय्यग्रे सकलपितरोस्य द्रुतरये।।

गतिं यान्ति श्राद्धादपि च पुनरावृत्तिरहितां

नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१३।।

द्रुतः रयो जवः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ। अये **द्रुतरये,** श्रीकृष्णे! मनोर्जातः **मनुष्यः** 'मनोर्जातावैयतौषुक्चेति' यत्। साधारणो नरः **पितॄनुद्दिश्य** नामतो निर्दिश्य **त्वयि निवापाञ्जलिं** तिलतोयाञ्जलिरूपं पितृदानं **वितरति** ददाति। 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः। **अग्र्ये!** हे परार्द्ध्ये! श्रीकृष्णे! **अस्य** मनुष्यस्य **सकलपितरः गतिं** सद्गतिं **यान्ति**। तथा श्रद्धया दीयते तच्छ्राद्धं तस्मात्तीर्थ**श्राद्धादपि पुनरावृत्तिरहितां** पितॄणां चिरलोकलोकानां गतिं च यान्ति। द्रुतरय इत्यनेन शीघ्रफलदत्वं सूचितम्। पितॄनित्यत्र पितर उक्ताः सङ्ग्रहे। 'ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः। ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयगयातीर्थे तथा तर्पणे' इति। उद्दिश्येत्यत्र सम्बंधनामगोत्ररूपाणां ग्रहणं। तथा च प्रयोगे। अस्मत्पितरं अमुकगोत्रं वसुरूपमित्याद्यूहः कर्तव्यः। सूत्रकारमते प्रथमं गोत्रोचारतस्ततो नामादीतीयान् विशेषः। पित्रादिपार्वणे क्रमेण वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणि। एकोद्दिष्टे तु वसुरूपमेव। एकं निवापाञ्जलिमिति प्रशंसार्थमुक्तं तथापि पितृभ्यस्त्रीनित्यादिक्रमेणाञ्जलयो देयाः।।१३।।

अपि च-

महापाप्याकल्पं यदि विधिवशाद्दुर्गतिमितो

वृषोत्सर्गात्सोऽपि द्रुतमिह हि नारायणबलेः।।

त्रिपिण्डीश्राद्धाद्वा व्रजति सुगतिं दुर्लभतरां
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१४।।

'ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः। महापातकिनस्त्वेते तत्संसर्गी च पञ्चम' इति स्मरणात्। महान्ति च तानि पापानि महापापानि। महापापानि सन्त्यस्य सः **महापापी यदि आकल्प**पर्यन्तं **विधिवशा**द्दैवयोगाद्**दुर्गतिं गतो** नरकं प्राप्तो भवेत्**सोऽपि इह** कृष्णायां तद्वंशजैरनुष्ठिता**न्नारायणबलेः द्रुतं** शीघ्रं अतिशयेन दुर्लभेति **दुर्लभतरा तां** । **सुगतिं** शोभनां पुनरावृत्तिरहितां गतिं मोक्षं **व्रजति**। **ही**ति प्रसिद्धं। 'प्रेतदोषे प्रकर्तव्यो नारायणबलिर्विधिः। प्रेतश्राद्धं त्रिपिण्डाख्यं विष्णोस्तर्पणमेव च' इति।।१४।।

त्वमेव सर्वफलप्रदेत्याह -

सुतं लेभे वन्ध्या ऋणहतिमृणी दुःख्यपि सुखं
नरो यो यो यं यं स्मरति हृदि कामं स स च तम्।।
अवापेति ज्ञात्वा जननि पतितस्तेऽद्य पुरतो
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१५।।

जाति**वन्ध्या** मृतवन्ध्या वा **सुतं** दीर्घायुषं पुत्रं लेभे। त्वत्त इति शेषः। **ऋणी** लौकिकऋणवान् शास्त्रीयऋणवान्वा। शास्त्रीयमृणं तु। आर्षर्णं, देवर्णं, पित्रर्णं च।'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायत' इति श्रुतेः। स ऋणी ऋणहतिं लेभे। आधिदैवाधिभौतिकाध्यात्मिकाख्यानि त्रिविधदुःखानि सन्त्यस्य स **दुःखी** नरः **सुखं** वैषयिकं आत्यन्तिकं अतीन्द्रियं वा लेभे। 'सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं'इति। यदतिदुर्लभं सुखं तदपि त्वत्तो लभत इति भावः। स्वकर्मणा नृत्यतीति **नरः** कर्माधीनगतिरपि **यो यो** मनुष्यः **हृदि** मनसि **यं यं** कामं **स्मरति** चिन्तयते। स्मृतिश्चिन्ता। 'स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्'इत्यमरः। **स स** नरः **तं तं** कामं त्वत्तो**ऽवाप्येति ज्ञात्वा** हे **जननि** श्रीकृष्णे! **अद्य ते पुरतो**ऽग्रतः **पतितो**ऽस्मि।।१५।।

ननु ममोभयतटतीर्थाटनात्पापक्षयस्ततोऽभीष्टार्थावाप्तिरिति चेत्तवाष्टतीर्थाटनात्त्वद्गताखिलतीर्थाटनफलं। तान्यष्टानि नरसिंहपुरे सन्ति। तत्सेवकाय मेऽभीष्टं देहीत्याशयेन स्तौति-

अहो माहात्म्यं ते शुकजनक आहात्र हि महा-
बलेशादासिन्धोरुभयतटसंस्थेषु बहुषु।।
महातीर्थेष्वग्र्यं नृहरिपुरि तीर्थाष्टकमिदं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१६।।

अहो श्रीकृष्णे! **ते** तव **माहात्म्यं शुकजनकः** व्यासः **आह**। **अत्र हि** माहात्म्ये **महाबलेशात्त**वोद्गमस्थानस्थितात् महाबलेश्वरात्तत आरभ्येत्यर्थः। **आसिन्धोः** सिन्धुं पूर्वसागरं मर्यादीकृत्येत्यर्थः। **उभयतटसंस्थेषु** तव दक्षिणोत्तर(तीर)स्थेषु **महातीर्थेषु बहुषु** सत्स्वपि **नृहरिपुरि** नृसिंहवाटिकायां **इदं** पुराणप्रसिद्धं **तीर्थाष्टकमग्र्यं** मुख्यं। सर्वपापहरत्वात्सर्वतीर्थफलप्रदमस्ति। तच्च पुराणानुसारेण स्वत एव उक्तं।'ब्रह्महत्याघहरं तीर्थं कृष्णा पश्चिमवाहिनी। या तत्रैव शुक्लाख्यं स्नानाच्छुक्लीकरोति यत्।।१।। ततोऽग्रतः पापविनाशिकाम्यतीर्थं वरोदुम्बरसन्निधौ च। सिद्धाख्यतीर्थं वरदं तथैवामरेश्वरस्यामरतीर्थमग्रे।।२।। स्यात्कोटितीर्थं त्वथ शक्तितीर्थं प्रयागतीर्थं च ततस्ततोऽग्रे। षट्कूल एतानि परप्रतीरे महाष्टतीर्थानि महाघहन्ति।।३।। न ब्रह्महत्यादिमहाघसङ्घो यद्दर्शनादेव निमेषमात्रम्। स्थास्यत्यशेषाघहराष्टतीर्थस्नानादिपुण्यं किमु वाच्यमत्र।।४।।।।१६।।

मुखं ते सह्याधः सदयहृदयं ते नरहरेः
पुरेऽप्यान्ध्रे नाभिः प्रपदयुगलं प्राच्यविषये।।
अये श्रीकृष्णे ते प्रथितमिह रूपं मुनिमते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१७।।

हे श्रीकृष्णे! **सह्यस्याधः** प्रदेशे तव **मुखं** वांई इति प्रसिद्धक्षेत्रे ब्राह्मणबाहुल्यान्मुखत्वेनोपचर्यते। 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इति श्रुत्या मुखत्वेन ब्राह्मण एवोक्तस्ततो ब्राह्मणबाहुल्यदेश एव तव मुखत्वेनोपचर्यते। हे श्रीकृष्णे! **नरहरेः पुरे दया**युक्तमन्तःकरणं विद्यते। भगवान्पादुकारूपी **सदयहृदय**त्वेनोपचर्यते। तथा**ऽपि** च **श्रीकृष्णे! आन्ध्रे** देशे कुरुगड्डीतिसंज्ञके कुरुपुरे **ते नाभिः** मध्यस्थानं कुरुपुराख्यं नाभित्वेनोपचर्यते। तथा हे श्रीकृष्णे! **ते प्रपदयुगुलं** पादयुगुलं **प्राच्यविषये** पूर्वदेशे विद्यते। उभयतः प्रवाहतः समुद्रं प्रविष्टत्वादुभयप्रवाहौ पादत्वेनोपचर्येते। 'महाबलजटोद्भूता कृष्णा ह्युभयतोमुखा' इति स्मरणात्। हे **मुनिमते अये श्रीकृष्णे! अद** इदं तव **रूपं इह** भूमंडले **प्रथितं** विख्यातमस्ति तदेव ध्यानमङ्गलं मच्चित्तेऽस्त्विति भावः।।१७।।

नरः श्रीकृष्णे ते सुलभममृतस्पर्धि मधुरं।
वरं नाम ब्रूयात्कथमपि स निःश्रेयसमियात्।।
सुदूरस्थो स्वस्थोऽप्यथ किमुत साक्षाद्भजति यो
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१८।।

हे **श्रीकृष्णे! नरः** कोऽपि मनुष्यः **सु**तरां **दूरस्थोऽपि**, रोगादिग्रस्तत्वेना**स्वस्थोऽपि** असमाहितचित्तोऽपि सन् , कृष्णेत्युच्चारणे प्रयासाभावा**त्सुलभं** सुखेन लब्धुं शक्यं। अथापि **अमृतस्पर्धी** सुधातोऽप्यधिकं अतएव **मधुरं** मिष्टं। अत एव **वरं** सर्वतः श्रेष्ठं। ईदृशं **ते नाम कथमपि** कथञ्चित्स्तोभहेलनादिनाऽपि **ब्रूयात्स** नरः **निःश्रेयसं** मोक्षं 'अचतुर' इत्यादिनाऽजन्तो निपातः। **इयात्** यायात् यातुं शक्यो भवेत्। 'शकि लुङ् च' इति शक्यार्थे लुङ्। अथ चाविदूरस्य स्वस्थस्य नरस्य साक्षाद्भजने फलाधिक्यं कैमुतिकन्यायेनाह। अथ च **यो** नरः **साक्षा**त्त्वां **भजति** स निःश्रेयसमियादिति **किमुत** वक्तव्यं। अपि तु यायादेव।।१८।।

एवंभूताया अपि तव दर्शनं न सुलभं सर्वेषां। किन्तु महापुण्यवतामेवेत्याशयेन स्तौति-

पुरेष्टं दत्तं वा विहितमपि पूर्तं च सुकृतं
स्वधीतं वा जप्तं श्रुतमपि यशोऽजस्य हि तदा।।
भवद्दृष्टिः कृष्णे भवति भवभीहृत्खलु नृणां
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।१९।।

हे **कृष्णे! पुरा** जन्मान्तरे येन **इष्टं** क्रतुकर्म **विहितं**। **दत्तं** दानं च विहितं कृतं। 'नपुंसके भावे क्तः'। **अपि च पूर्तं** आरामवापीकूपादिकं कृतं। त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादिकर्म च इत्यमरः। **सुकृतं** श्रौतं स्मार्तं च पुण्यकर्म विहितं। **स्वधीतं** सुष्टु अधीतं स्वशाखादिकं। **जप्तं** गायत्रीपवित्रादिकं च। **अजस्य** विष्णोः शङ्करस्य च **यशः** कीर्तिः **श्रुतं** यदा यर्हि भवेत्तर्हि **भवभीहृ**द्भवभयहरा **भवद्दृष्टि**र्भवद्दर्शनं। 'दृष्टिर्ज्ञानेक्षिण दर्शन' इत्यमरः। **नृणां भवति** नान्यदिति दर्शनदौर्लभ्यं सूचितं।।१९।।

नन्वजस्येत्यत्र शङ्करस्येति कथं व्याख्यायत इति चेद्धरिहरयोरैक्यादिति वदन् तद्रूपां कृष्णां स्तौति-

प्रकृत्यैक्याद्भेदो न हरिहरयोः प्रत्ययवशात्
पृथग्वद्भातीति प्रथयितुमहो शंभुवपुषा।।
युता वेण्यापि त्वं भगवति पृथक्त्वं न भजसे
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२०।।

'हृञ् हरण' इत्यस्माद्धातोः हरतीति **हरिः हरश्च** तयोः **प्रकृत्योः ऐक्यं भिन्नं न** भवति। **प्रत्ययवशात्**प्रत्ययद्वययोगात्सात्त्विकतामसप्रकृतियोगाच्च **पृथग्वत्** हरिः हर इति, मेघश्यामः कर्पूरगौर इति च भिन्नव**द्भातीति प्रथयितुं** ख्यापयितुं **अहो** भगवति, श्रीकृष्णे! श्यति दुःखं तनूकरोति शं सुखं भवत्यस्मादिति **शम्भुः** शिवस्तस्य **वपुषा** स्वरूपभूतया **वेण्या** नद्या **युताऽपि** विष्णुरूपा **त्वं पृथक्त्वं** भिन्नत्वं **न भजसे**। चिद्रूपेणैकत्वात्।।२०।।

अये योगिध्येये निगमगणगेयेऽब्धिनिलयेऽ
नपाये दत्ताये कलुषविलये सह्यतनये।।
त्वदन्यन्नो वीक्षे सुलभशरणं लीढमरणं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२१।।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्याख्याष्टाङ्गयोगोऽस्ति येषां ते **योगिन**स्तैः **ध्येये** ध्यातुं योग्ये **अये! निगमगेये**, वेदगणगेये, आपो धीयन्तेऽस्मिन्नि**त्यब्धि** पूर्वसमुद्रस्तस्मि**न्निलयो** यस्यास्तत्सम्बुद्धौ। न विद्यते**ऽपायो** नाशो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ। **दत्तः** स्वभक्तेभ्योऽर्पितः **अयः** शुभावहविधिर्यया तत्सम्बुद्धौ। 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। हे **कलुषविलये**, पापहरे, हे **सह्यतनये**, श्रीकृष्णे! **त्वत्**त्वत्तो**ऽन्यसुलभशरणं नो वीक्षे**। कथम्भृतं सुलभशरणं **लीढं** भक्षितं नाशितमिति यावत् **मरणं** येन तत्।।२१।।

सुलभशरणत्वमाह -

परिक्रान्ता देशा भगवति चतस्रोऽपि च दिशा
न शान्ता दुष्टाशाप्यजनि वपुषो मेऽन्तिमदशा।।
प्रशान्ताद्यैवाशा तव दृशिवशादास सुदशा
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२२।।

हे **भगवति**, कृष्णे! **दुष्टाशा**ऽऽशाभिभूतेन मया **देशाः परिक्रान्ताः**। **अपि च चतस्रः** पूर्वाद्याः **दिशाः** 'आपश्चैव हलन्तानाम्' इत्यादिना आप्। परिक्रान्ताः अथा**पि** दुष्टाऽऽशा **न शान्ता**। एवं **मे वपुषः** देहस्या**न्तिमदशा** चरमावस्था **अजनि** जाता। हे श्रीकृष्णे **तव दृशिवशा**द्दृष्टियोगात् **अद्य** मे **आशा प्रशान्ता**। पुनश्चतव दृशिवशान्मे **सुदशा** शोभनावस्था **आस**। सर्वत्र भ्रान्तस्यापि मे त्वद्दर्शनादाशा शान्ताऽतस्त्वं सुलभशरणमित्यर्थः।।२२।।

त्वदीये सत्तोये जलचरगणा ये गतभया
वयांसीशे वान्ये पशुमृगगणाः कीटकगणाः।।
अपि स्नाताः पीताः कथमपि ततस्ते दिवमिता
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२३।।

हे **ईशे**, सर्वनियन्त्रि, श्रीकृष्णे! तवेदं **त्वदीयं** तस्मिन्**सत्तोये** प्रशस्तोदके **ये जलचरा**णां यादसां **गणाः वयांसि** पक्षिणः **अन्ये वा पशू**नां गवादीनां **मृगाणां** हरिणानां **गणाः कीटका**नां कृमीनां **गणा अपि** उक्तानुक्तसङ्ग्रहार्थमपिशब्दः। **गतं भयं** येषां ते निर्भया इति सर्वेषां सम्बोधनं। सर्वे निर्भयाः सन्तः **स्नाताः कथमप्या**प्लुताः कथमपि पीतं पानमस्ति येषां ते **पीताः**। 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा' इति महाभाष्ये दर्शनात्। ततः स्नानात्पानाच्च **ते दिवं** स्वर्गं **इता** गताः।।२३।।

अपि च -

गतः क्रूरो जारो दिवमपि च चोरो वनचरो
वरोदे ते स्नानात्कथमपि नरो यः श्रुतिपरः।।
स किं स्नानात्ते न व्रजति गतिमम्ब श्रुतमते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२४।।

क्रूरः कठिणचित्तो निर्दयो वा। 'क्रूरौ कठिननिर्दयौ' इत्यमरः। **जारः** परस्त्रीरतः। **चोरः** स्वर्णाद्यपहर्ता। **वनचरः** किरातशबरपुलिन्दादिः **अपि चे**त्यनुक्तहीनसङ्ग्रहार्थे। **ते** तव **वरोदे** उत्तमजले **कथमपि स्नानाद्दिवं** स्वर्गं **गतः**। पुनर्**यः श्रुतिपरः** शास्त्रोक्ताचारतत्परः **नरः सः** हे **अम्ब**! 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' इति सम्बुद्धौ ऱ्हस्वत्वं। **श्रुतमते** शास्त्रमान्ये हे श्रीकृष्णे! **ते स्नानाद्गतिं न** भजति **किं**? अपि तु व्रजत्येव। हे **वरोदे** इति सम्बुद्धिर्वा।।२४।।

अपि च -

अपि स्नातं तीर्थं सकलमखिलं दैवतमिहा-
र्चितं सर्वं दत्तं हुतमपि च पूर्तं खलु कृतम्।।
तव स्नातं मातर्विधिवदिह येनाम्बु सुगते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२५।।

हे **सुगते,** शोभनज्ञाने, **मातः**, श्रीकृष्णे! **येन तवाम्बु विधिवत्स्नातं** तेन **सकलमपि तीर्थं स्नातं**। **इह** तेन **च** अखिलं **दैवतं अर्चितम्**। तेन **सर्वं** तुलापुरुषदानादि **दत्तं** सत्पात्रे प्रतिपादितम्। **अपि च** पशुसोमादिकं सर्वं **हुतं** वषट्कृतं। तेन **खलु** निश्चयेन **पूर्तं** खातादिकर्म च **कृतं** अनुष्ठितं। खल्विति निश्चयार्थे सर्वत्राव्ययं योज्यम्।।२५।।

अवज्ञातं तीर्थं सकलमपि देवा अवमता
न दत्तं मे नेष्टं मतमपि पूर्तं किमपि नो।।
श्रितं त्वत्सामर्थ्यादरभरवशाद्देवि सरिते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२६।।

हे **देवि**, श्रीकृष्णे! 'आपं चैव हलन्तानाम्' इत्यादिना आप्। **त्वत्सामर्थ्यादरभरवशात्**। **मे** मया 'ते मे इति तृतीयार्थेऽव्ययम्' इत्यभिधानात्। **सकलं** पुष्करादि**तीर्थं अवज्ञातं** अवमतं इन्द्रादयो**ऽपि** सकला **अवमताः**। **मे** मया **किमपि न दत्तं**। तथा किमपि **मे नष्टं** यजनं **न मतं**। किमपि यत्किञ्चित्कूपारामादि **नो श्रितं**। पूर्वोक्त**त्वत्सामर्थ्ये** य **आदरः** स एव **भर**स्तद्व**शान्**मे किमपि नाश्रितं प्रत्युत तीर्थाद्यवमतं।।२६।।

क्षमः कस्याप्यग्रे क्षणमपि न च स्थातुमभवे
भवेयं तूर्ध्वास्योऽभवमिह हि हास्यास्पदमतः।।
तवेयं लज्जाऽऽस्तामपि सपदि मामुद्धर हिते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२७।।

हे **अभवे**, भवनिवर्तके! **अहं कस्यापि** मनुष्यस्य देवस्य तीर्थादेर्वा **अग्रे** पुरतः। **क्षणमपि** क्षणमात्रमपि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। **स्थातुं न च क्षमः** नैव शक्तः। किन्तू**र्ध्वास्यः** मां कोऽनुगृह्णातीति चिन्तया ऊर्ध्वमुखो **भवेयं**। यतः त्वत्सामर्थ्यादरभरवशात् सर्वेषां तिरस्काराच्च **इह हि** अस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे **हास्य**स्य उपहासस्या**स्पदं स्थान**महम**भवम्**। **अत अयि** श्रीकृष्णे! तवेयं लज्जां आस्तां। हे **हिते** श्रीकृष्णे! एतत्सर्वं मनसि शश्वद्विचार्य **सपदि** सद्यः दर्शनक्षण एव न तु कालान्तरे। 'सद्यः सपदि तत्क्षण' इत्यमरः। त्वन्निष्ठावन्तं पतितं **मां उद्धर**।।२७।।

त्वया प्रत्याख्यातो यदि भवति भीतोऽयमभवे
भवेदज्ञस्यास्य त्रिजगदुदरे किं नु शरणम्।।
रणन्नुच्चैरुच्चैस्तदिह शरणं यामि महिते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२८।।

न विद्यते जन्म उपलक्षणात्सर्वविकारा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ अथवा **अः** वासुदेवः **भवः** शिवः। 'जन्महरौ भवौ' इत्यमरः। तत्स्वरूपिणी हरिहरस्वरूपिणी तत्सम्बुद्धौ। हे **अभवे** कृष्णावेणि, **यदि अयं** तव भक्तः **त्वया प्रत्याख्यातः** अहं नोद्धरिष्य इति प्रत्युक्तः अत एव **भीतः यदि भवति** भविष्यति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा। तर्हि **अज्ञस्य** मूढस्या**स्य** मम **त्रिजगदुदरे** ब्रह्माण्डमध्ये **किं नु शरणं भवेत्**। को नु नाम रक्षिता भवेत् न कोऽपि। हे **महिते**, सर्वपूज्ये, श्रीकृष्णे! एवमुक्तप्रकारेणेदृश्यां अवस्थायां सत्यां **उच्चैरुच्चैः** पुनः पुनर्दीर्घस्वरेण **रणन्** शङ्खध्वनिवच्छब्दङ्कुर्वन्**मरणं** मृत्युं **यामि** यास्यामि। वर्तमानसामीप्याद्वर्तमाननिर्देशः। ईदृगवस्थाप्राप्तेर्वागेव प्रसीदेति भावः।।२८।।

मरणे का वा हानिरिति चेत्त्वद्बिरुदहानिरित्याह -

महापापं तापं गतमपि सकंपं गतकृपं
सशापं लोको मां हसतु तमु तापं न गणये।।
बिभेम्यंहोपाये तव बिरुदभङ्गाद्भगनुते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।२९।।

अंहसां पापानामपायो नाशो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ। हे **अंहोपाये**, श्रीकृष्णे! **महा**न्तानि **पापा**नि यस्य तं। त्रिविधं **तापं गतं** प्राप्तं अत एव **सकम्पमपि** शरणाभावात्सञ्जातवेपुथमपि। **गता** लोक**कृपा** यस्मात्तं अदयनीयं। **मां** प्रति **लोकः** जनः शापेन सहितं यथा स्यात्तथा **सशापं हसतु**। अथाप्यहं **तमे**व तादृशमेव जनहास्यरूपमेव **तापं** संतापं **न गणये** न गणयामि। किन्तु हे **भगनुते**, सूर्यसंस्तुते, श्रीकृष्णे! त्रिभुवनप्रथितकीर्तेस्तवानन्तरवक्ष्यमाणश्लोकोक्तानां *त्रितापघ्नी*त्यादिविशेषणविशिष्टानां **बिरुदा**नां महत्त्वानां **भङ्गा**न्नाशा**द्बिभेमि**। परकृतसशापहास्योत्पन्नसन्तापादपि त्वद्बिरुदावलिभङ्गादेव मे महद्भयं नान्यदित्यर्थः।।२९।।

अतः प्रार्थये -

त्रितापघ्नीतिघ्नी भुवि पतितपावन्यघहरा
त्रिपापघ्नी भीघ्नी विविधवरदात्री ऋणहरा।।
वरा सिन्धुष्वेतद्बिरुदनिचयो जीवतु चिरम्
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३०।।

त्रितापघ्नी आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकतापहरा। **ईतिघ्नी** अतिवृष्ट्यादिहरा। ताश्च 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः। स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः' इति। **विविधवरदात्री** स्वभक्तेभ्योऽनेकवरप्रदा। **ऋणहरा** देवपित्रर्षिऋणहर्त्री। **त्रिपापघ्नी** कायिकवाचिकमानसिकपापहर्त्री। **भीघ्नी** दृष्टादृष्टभयहन्त्री। **भुवि** भूलोके **पतितपावनी** महापापवशात्पतितानामपि पावनी विशोधिनी। **अघहरा** व्यसनहर्त्री। 'अंहो दुःखव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः। **सिन्धुषु** गङ्गादिसरित्सु मध्ये। 'देशे नदीविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः। एवमेतेषां **बिरुदा**नां **निचयः** समुदाय**श्चिरं जीवतु** न चाल्पायुर्भवतु। मत्प्रत्याख्यानेनायमल्पायुर्भवेदतो मामुद्धर ततोऽयं बिरुदनिचयश्चिरजीवी भविष्यतीति भावः।।३०।।

मदग्रे त्वं पापी कियानिति चेत्तत्राह -

यदाऽस्याविर्भूता त्वमिह तत आरभ्य पतिता
विशोध्याप्युन्नीता अधिकतम एभ्योऽस्म्यत इमम्।।
यदोद्धर्तुं शक्ता त्वमसि तत उत्तिष्ठ सरिते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३१।।

हे **सरिते! इह** लोके **त्वं** जलरूपेण **यदा** यस्मिन्काले **आविर्भूताऽसि** प्रादुर्भूताऽसि। **तत आरभ्य पतिता अपि विशोध्य** सर्वपापेभ्यो विशेषतः शोधयित्वा पावयित्वेति यावत्। **उन्नीताः** ऊर्ध्वं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुत्यक्तपादसंज्ञितमायामयप्रपंचादुपरिष्टात् 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति त्रिपाच्छब्दाभिहितं द्योतनात्मकं अमृतं जरामरणाशना(या)पिपासाशोकमोहादिदोषरहितत्वादनामयं वासुदेवाख्यं ब्रह्म **नीताः** अभेदेन प्रापिताः। **एभ्यः** पूर्वमुद्धृतेभ्यः पतितेभ्यः अतिशयेनाधिक इत्या**धिकतमः** अह**मस्मि**। **अतः** हेतोः **यदा** यर्हि **इमं** ईदृशं मां **उद्धर्तुं** विशोध्योर्ध्वमुत्कृष्टं ब्रह्म नेतुं **त्वं शक्ताऽसि** समर्थाऽसि चे**त्तत**स्तर्हि हे **सरिते!** मामुद्धर्तुं **उत्तिष्ठ**। यद्यपि ब्रह्मणो निरंशत्वात् तत्र पादकल्पना नोपपद्यतेऽथापि श्रुत्या श्रोतुः सुखबोधार्थं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्युक्तं। तथा च स्मृतिः। 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति। तथा चाभियुक्तोक्तिः-'निरंशेऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नेंशे वेति पृच्छतः। तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितैषिणी' इति। 'विकारवर्ति च तथाहि स्थितिमाह' इति न्यायाधिकरणात्। 'परप्रसिद्ध्या परो बोधनीयः' इति न्यायात्सर्वं निरवद्यं।।३१।।

मदुद्धरणकाले सावधानतयोत्तिष्ठेत्याह -

अयं सामान्योऽस्तीत्यपि मनसि मा स्थापय यतः
समस्ताघौघास्ते जननि मयि तिष्ठन्ति सुचिरम्।।
अतो बद्ध्वोत्तिष्ठेश्वरि परिकरं त्वं दृढतरम्
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३२।।

अयं अग्रतः पतितः पापी **सामान्यः** साधारणोऽ**स्तीति मनस्य**पि त्वं **मा स्थापय**। हे **जननि**, मातः, श्रीकृष्णे! ये **समस्ता**नां **अघा**नां कायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकस्पृष्टास्पृष्टज्ञाताज्ञातभुक्ताभुक्तपीतापीतस-कलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकसङ्करीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरणप्रकीर्णपापानां **ओघाः** सङ्घा**स्ते मयि सु**तरां **चिरं** स्थायिकवद्दीर्घकालं तिष्ठन्ति। **अतः** हेतोः हे **ईश्वरि**, सर्वलोकनियन्त्री, श्रीकृष्णे! **त्वं परिकरं** नीवीं **दृढं बध्वा** नीवीमित्युपलक्षणं भूषणादीनामपि। सावधानतया मामुद्धर्तुं उत्तिष्ठ उत्थिता भव प्रमादं मा कार्षीरिति भावः।।३२।।

एवं उद्धरणे को लाभ इत्यत आह -

ममोद्धारेणाद्य त्रिजगति सुकीर्तिर्भवतु तेऽ-
सितेऽतीते काले न खलु विमले त्वीदृगभवत्।।
प्रसङ्गोऽसङ्गोऽहं तत उपरि यास्येऽभयपदं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३३।।

हे **असिते**, श्रीकृष्णे! ईदृङ्महापापस्य **ममोद्धारेण अद्य** शोभनदिवसे **त्रिजगति** त्रैलोक्ये **ते** तव **सुकीर्तिः** शोभनं यशो **भवतु**। हे **विमले** मलनिवर्तके! **खलु** निश्चयेन **अतीते काले** भूतकाले **तु ईदृङ्म**मोद्धारणसदृशः **प्रसङ्गो नाभवत्**। अतो ममोद्धारेण ते महाकीर्तिलाभो भविष्यति। ममापि महालाभो भविष्यतीत्याह। हे श्रीकृष्णे! **तत** उद्धरणात् **अहं असङ्गो** निःसङ्गः पुरुष इति यावत्। 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतेः। स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नः सन् **उपरि** प्रपञ्चाद्बहिर्भूतं। बिभेत्यस्मादिति भयं द्वितीयाभिनिवेशहेतुभूतं अन्तरं भेददर्शनमिति यावत्। 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्' इति भागवतोक्तेः। न विद्यते भयं भेददृष्टिर्यस्मिन्त**दभयं**। पद्यते गम्यते ज्ञातिभिरिति **पदं**। परं ज्योतिर्ब्रह्मेति यावत्। अभयं च तत्पदं चा**भयपदं** तद्यास्ये अभेदेन तस्मिन्पदे स्थास्ये इति भावः। यो हि गन्ता स प्रतीपमगतं पदं गच्छति गत्वा च निवर्तते तद्वदत्र गमनं न। ब्रह्मप्राप्तौ सर्वगतीनां प्रत्यस्तमितत्वात्। अतः श्रुत्योक्तम् 'अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णव' इति। अभयमित्यत्र श्रुतिः। 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति' इति। असङ्ग इत्यत्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्न इति साधूक्तं 'सम्पद्याविर्भावःस्वेनशब्दात्' इत्यधिकरणन्यायात्। 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति श्रुतेः। 'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इत्यत्र शरीरे विद्यमानेऽपि शरीराभिमानविनिर्मुक्तः शुद्धजीव उच्यते। 'मुक्तः प्रतिज्ञानात्' इति न्यायात्। प्रतिज्ञानं तूत्तरवाक्ये स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्दादिस्वरूपाभिव्यक्तिकथनमिति। अत्र श्रुतिस्थज्योतिःशब्देनोपासकानामिव सूर्यलोकद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति नोच्यते 'आत्मा प्रकरणात्' इति न्यायात्। 'आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषावहै' इतीन्द्रविरोचनोक्त्या ज्योतिःशब्देनात्र परमात्मा ग्राह्यः। कुतः। प्रकरणात्। अलमतिविस्तरेण।।३३।।

यत एवमतः -

अतः प्रादुर्भूत्वा परमनिजरूपेण सहसा
ममाघाद्रीन्भित्वा सकलमलहन्त्रीह सहसा।।
कृपाक्षीरं धृत्वाऽङ्क उशति च मे देहि सहसा
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३४।।

अतः हे **सकलमलहन्त्रि**, सर्वपापहंत्रि, श्रीकृष्णे! **इह** मदग्रतः **सहसा**ऽकस्मात् **परमं** य**न्निजरूपं**

ध्यानमङ्गलं 'चतुर्बाहुः' इत्यादिना पूर्वं मयोक्तं तेन परमस्वरूपेण **प्रादुर्भूत्वा**ऽऽविर्भूय **सहसा** बलेन **ममाघाद्रीन्**पापपर्वतान् **भित्वा** विदार्य विनाश्येति यावत्। हे **उशति**, कमनीये,श्रीकृष्णे! **अङ्के** मां **धृत्वा** हसेन हास्येन सहिता **सहसा** प्रेम्णा स्मितमुखी सती **मे** मह्यं **कृपैव क्षीरं** दुग्धं **देहि** समर्पय। अत्र श्लोके 'अङ्कमुपरि' इति पाठो विद्यते स न समीचीनः 'उपर्यध्यधसः सामीप्य' इति सूत्रेण द्विर्भावे द्वितीयाऽन्यथा षष्ठी। अङ्कस्योपरि धृत्वेति सिद्ध्यति तथा पद्ये नियोजनासंभवात् अङ्क उशतीति पाठः साधीयान्।।३४।।

कुतस्त्वय्येतावद्दुरिमिति शङ्कास्तु न यतोऽ-
न्यथाऽऽत्मानं सन्तं तत इतरथा वेद्मि हि मया।।
निजात्मस्तेनेन प्रतिपदमघं किं न विहितं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३५।।

रे प्रार्थक! **त्वयि एतावत्**समस्ताघौघास्ते जननि मयि तिष्ठन्तीत्युक्तत्वादियद्**दुरितं** पापं **कुत** आगत**मिति** ते **शङ्का नास्तु** माऽस्तु। **यतः** यस्मात् नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परिपूर्णमकर्तारमभोक्तार**मन्यथा**सन्त**मात्मानं**। **ततः** स्वरूपा**दितरथा** इतरप्रकारेण अनित्यादिरूपं परिच्छिन्नं कर्तारं भोक्तारं **वेद्मि**। **हि** यस्मादेवं वेद्मि तस्मात् **निजात्मस्तेनेन** स्वरूपभूतात्मचौरेण **मया प्रतिपदं** अनुपदं **अघं** पापं **किं न विहितं** कृतं। अपि तु सर्वमेव पापं मया विहितमिति भावः। तथाहि। 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' इति श्रुत्युक्तलक्षणस्यात्मनोऽन्यथा वेदनमेव चौर्यं 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तेन चात्मेति गीयत' इत्यात्मशब्दनिर्वचनविघातकरं। ततः तेन चौर्येण मयि सर्वपापावेश इति भावः।।३५।।

मत्कथानदेव त्वं वेत्सीति न। तथाऽपि सर्वज्ञायास्तेऽग्रे लोकानुसारेण वच्मीत्याह -

समं साक्षात्पश्यस्यखिलहृदयस्थे भगवति
त्वदग्रे वक्तव्यं न हि न हि तथापीह वदति।।
प्रभोरग्रे लोकस्तदनुसरणं मेऽस्तु शरणं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३६।।

हे **अखिलहृदयस्थे**, सर्वान्तरस्थे, श्रीकृष्णे! त्वं **समं** सर्वं **साक्षाद**व्यवधानेन **पश्यसि**। सर्वान्तरस्थत्वात्। अतो हे श्रीकृष्णे! **त्वदग्रे** तव पुरतः **न हि न हि वक्तव्यं**। तर्हि त्वं कुतो वदसीत्यत आह। **तथाऽपि इह** लोके **प्रभोर्**ज्ञाततत्वस्या**ऽग्रेऽपि** स्वकीयं विवक्षितं **लोको** जनो **वदति**। अत**स्तदनुसरणं** तादृशलोकानुसरणं सर्वज्ञाया अपि तवाग्रे स्वकीयवृत्तकथनरूपं **मे** मम **शरणं** आश्रयो**ऽस्तु** भवतु। साक्षात्पश्यसीत्यत्र *विकारमन्तरेण स्वाध्यस्तं सर्वं साक्षादव्यवधानेन स्वरूपबोधेनेक्षते पश्यतीति साक्षीति* निरुक्तं साक्षिस्वरूपत्वं विवक्षितं।।३६।।

ननु जगज्जन्मादिहेतुरात्मा साक्षी नाहमित्यत आह -

स्वभूरूपेण त्वं सृजसि हरिधाम्नाऽवसि हरा-
त्मना हंसीन्द्राद्या विसृजसि विभूतीः स्वकलया।।
लयान्ते ते कुक्षिं विशति सकले मङ्गलगते
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३७।।

स्वभूरूपेण ब्रह्मरूपेण **त्वं सृजसि** जगत्सृष्टिं करोषि। **हरिधाम्ना** विष्णुरूपेण त्वं सृष्टं जग**दवसि** रक्षसि। **हरात्मना** रुद्ररूपेण त्वं **हंसि** जगदुपसंहरसि। **स्वकलया** स्वांशेन कृत्वा त्वं **इन्द्राद्या विभूतीः (वि)सृजसि** विविधसर्गं करोषि। एवं रजस्सत्त्वतमोगुणैः कृत्वा पुनःपुनर्दैनंदिनसर्गे ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपैस्त्वमेवोत्पत्तिस्थितिलयान्करोषि। ततो **लयान्ते** महाप्रलये **सकलं** सर्वं जगत् **ते कुक्षिं** अव्यक्तरूपं वासनामानसात्मना **विशति**। मुक्तौ वा। **सकलं** कलाभिः सहितं अधिकारी जगत् हे **मङ्गलगते**! **ते कुक्षिं** स्वरूपं नामरूपोपाधिपरित्यागेन **विशति**।।३७।।

इहापि त्वं पापिप्रचयमलसंक्षालनपटू-
दकात्मा भूराभूरपि सुरगणाः शापमिषतः।।
स्वतन्त्रे सन्मन्त्रे सरित इह भूत्वा तव गता
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३८।।

आसमन्ताद्भवति अस्ती**त्याभूः** तत्सम्बुद्धौ। हे आत्मरूपिणी! अत एवापारतंत्र्यात् हे **स्वतन्त्रे**, स्वच्छन्दे! अत एव **सन्**प्रशस्तः **मंत्रो** गुप्तवादो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ ईदृशि श्रीकृष्णे! **इहाप्य**वतारे **त्वं पापि**नां **प्रचयो** यो **मलः** तस्य **स**म्यक्**क्षालने** विषये **पटु** कुशलं यदु**दकं** तदेवा**ऽऽत्मा** स्वरूपं यस्यास्तादृक्स्वरूपा त्वं **अभूः** आसीः। **इह** भूलोके तदा **शापमिषतः** यज्ञारम्भसमये मुहूर्तातिक्रमभियाऽसन्निहितायामपि ज्येष्ठपत्न्यां सन्निहितां कनिष्ठामपि पत्नीमादाय ब्रह्मणा देवर्ष्याज्ञया यज्ञाभिक्रमे कृते सति पश्चात्स्वापमानबुद्ध्या ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्न्या एते सर्वे जडरूपा भवत्विति यः शापो दत्तः ततः **शापमिषतः सुरगणाः** ब्रह्मरुद्रप्रभृतिदेवगणाः ककुद्मतीवेण्यादिनामकाः **सरितो** नद्या **भूत्वा**ऽपि **तव गताः** 'कर्मणि षष्ठी' त्वां गताः। यदि तवास्मिन्नवतारेऽपि त्वद्रूपे ककुद्मतीवेण्याद्यात्मना ब्रह्मरुद्रादयो देवा अपि त्वयि लयं गतास्तर्हि किमु वक्तव्यं लयान्ते ते कुक्षिं विशति सकलमिति। एतत्सर्वं पुराणे द्रष्टव्यं।।३८।।

तमोनुत्ते भासा जगति खलु भास्वान्न भवति
स्वयंज्योतिः स त्वां तपनमिव भं भासयत इत्।।
अयं भातां त्वानु द्युमणिसहितं भाति सकलं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।३९।।

हे **भवति**, श्रीकृष्णे! **ते** तव **भासा** प्रभया **जगति** लोके तमो नुदतीति **तमोनुत्** चन्द्रोऽग्निरर्कश्च। 'चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुद' इत्यमरः। **भास्वान्खलु** हे **स्वयंज्योतिः** स्वयम्प्रभे, श्रीकृष्णे! **भं** नक्षत्रं। जातावेकवचनं तपतीति **तपनः** सूर्यस्त**मिव त्वां** तु **स** चन्द्रोऽग्निरर्को वा **न भासयते** प्रकाशातिशयं न करोति। त्वत्त एव लब्धप्रकाशत्वात्। **इदे**वार्थेऽव्ययं। **अये** श्रीकृष्णे! **भातां त्वामनु** पश्चात् **द्युमणिः** सूर्यस्तेन **सहितं** यत्किञ्चि**त्सकलं** जगत् **भाति**। सूर्यचन्द्रादिव्यतिरिक्तमलौकिकं तेजस्त्वमेवासि। 'अनुकृतेस्तस्य च' इत्यधिकरणन्यायात्। 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः। 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति स्मृतेस्त्वमेव जगत्कारणं।।३९।।

'सरिता इह भूत्वा तव गता' इति यदुक्तं तदेवोपपादयति -

गणी वेणी भूत्वाऽप्यसुरसुरवारादृतपदो
मदोद्धृत्यै यद्दृग्भुवनजयिनोऽलं कुसुमगोः।।
स गोवाहोऽपि त्वां परमसखिवत्संगत उतो
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४०।।

भुवनं जेतुं शीलं यस्य ताच्छील्ये णिनिः। **कुसुमानि** पुष्पाण्येव **गावः** बाणाः यस्य 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौ' इत्यमरः। तस्य **कुसुमगोः** पुष्पधन्वनः मदनस्य अहं **भुवनजयी**त्येतल्लक्षणस्य **मद**स्य चित्तोद्रेकस्यो**द्धृत्यै** उद्धारायोपशमायेत्यर्थः। यस्य **दृक्** दृष्टिः **अलं** पर्याप्ता। न तु युद्धादिप्रसङ्गविचारः। ईदृशः **स** प्रसिद्धः गौर्वृषभः नन्दिकेश्वरः वाहो वाहनं यस्य स **गोवाहः**। गणाः प्रमथाः सन्ति यस्य स **गणी** शिवः। 'सङ्घाते प्रमथे गण' इत्यमरः। सो**ऽपि असुरसुरा**णां दैत्यदेवानां **वारः** समुदायः तेना**दृते** अर्चिते **पदे** यस्य सः। 'आदृतौ सादरार्चितौ' इत्यमरः। ईदृशो**ऽपि स वेणी** तन्नामिका नदी **भूत्वा परमसखिवत्त्वां सङ्गतः**। **उतो** अपि किमु वक्तव्यं अन्ये सङ्गच्छन्त इति।।४०।।

स्वयम्भूर्ब्रह्माऽयं भुवनरचनाभिज्ञधिषणः
कुकुद्मत्याख्याऽसौ सरिदिह हि भूत्वाऽपि सुतवत्।।
समायातस्त्वां सम्मुखमु करहाटाख्यविषये
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४१।।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमान इति न्यायेन परमात्मन एव पञ्चमहाभूतस्रष्टृत्वं हिरण्यगर्भस्य तु परमात्माऽऽज्ञया चराचरसकलभौतिकशरीरस्रष्टृत्वं चोक्तं। अतः **भुवनरचने** चराचरभौतिकशरीररचनेऽ**भिज्ञा** निपुणा **धिषणा** प्रज्ञा यस्य य तथा स्वयं भवतीति **स्वयंभूः**। 'भुवः संज्ञांतरयोः' इति क्विप्। **अयं** अग्रजः श्रुतिप्रसिद्धः। 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति च श्रुतेः। 'स वै शरीरी प्रथम' इति स्मृतेश्च। ईदृग्ब्रह्मा **असौ** विन्ध्यप्रान्ते प्रसिद्धा **ककुद्मत्याख्या सरित्** नदी **इह** लोके **भूत्वाऽपि ही**ति निश्चयेन **सुतवत्** पुत्रसंमुखं यथा स्यात्तथा **करहाटाख्ये विषये** देशे **त्वां समायातः** मिलितः। अतोऽयं पितृपुत्रसङ्गमः वेणीकृष्णयोस्तुल्यत्वात्प्रीतिसङ्गमः।।४१।।

अतस्तव महिमाऽत्यद्भुत इति स्तुवन्नाह -

द्विजाः काले काले शुचिषु न चतुर्भिः फलदृश-
श्चतुर्भिर्द्वाभ्यां पंचभिरपि बुधा जुह्वति सति।।
पुनर्द्वाभ्यां स्नानादपि नयसि नाकं त्वमखिलान्
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४२।।

हे **सति**, श्रीकृष्णे! 'सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकाम' इत्यर्थवादश्रुत्युक्तेः स्वर्गाख्ये फले दृग्दृष्टिर्येषां ते **फलदृशः** कामकामाः **बुधा** अपि कर्माङ्गभूतदेहादिव्यतिरिक्तज्ञानवन्तो देवतादिज्ञानवन्तश्च न तु तत्त्वज्ञाः फलदृश इत्युक्तत्वाज्जीवब्रह्माभेदवतां कर्मानुपयोगाच्च। **द्विजाः** ब्राह्मणक्षत्रियविशः त्रैवर्णिकानामेव यागादौ अधिकारात् **काले काले** सर्वेष्वपि योग्यकालेषु ज्योतिःशास्त्रेषु 'कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञा' इत्युक्तेः। **शुचिषु** दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाग्निषु 'ओ ३ श्रावय' इत्यध्वर्यूक्तै**श्चतुर्भिः** 'अस्तु श्रौ ३ षट्' इत्याग्नीध्रोक्तै**श्चतुर्भिश्च**। 'यज' इत्यध्वर्यूक्ताभ्यां **द्वाभ्यां** च। 'ये ३ यजामहे' इति होत्रुक्तैः **पञ्चभिरपि** च **पुन**र्होत्रुक्ताभ्यां 'वौ ३ षट्' इति **द्वाभ्यां जुह्वति**। 'चतुर्भिश्च चतुर्भिष्च' इति श्रुतेः। तेषामयं प्रतिपदं वैगुण्यापत्तेर्महानायासः। **त्वं** तु **अखिला**न्वर्णाद्यविशिष्टानजातपुत्रानकृष्णकेशान्न्यूनातिरिक्ताङ्गानपि मनुष्या**न्स्नानादपि** स्वजलस्नानमात्रेणापि न विद्यतेऽकं दुःखं यस्मिन्तं **नाकं**स्वर्गं **नयसि**। अतो यज्ञापेक्षया तव स्नानमाहात्म्यं विशिष्टमिति भावः। स्वर्गे दुःखाद्यभावः श्रूयते। 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति। उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' इति। यज्ञकर्म तु प्रतिपदगहनम् 'उच्चैतरामस्य ऋचमुक्त्वा शनैस्तरां वषट् कुर्यात् पापीयांसमेवैनं तत्करोति' इत्यतिप्रत्यवायाकुलाढ्यं देशकालवयोवस्थाधनाद्यपेक्षमनेकसाध्यं च। श्रूयते। 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म' इत्यादिः। ईदृग्विधयज्ञापेक्षया स्वतंत्रं कालाद्यपेक्षारहितं तव जलस्नानं नाकादिफलदं सुकरं।।४२।।

त्व साक्षाद्ब्रह्मेत्याह -

प्रभावस्तेऽपीदृग्दहति दहनो वाति पवनो
मनोल्हादे भीतस्तपति तपनो धावति मृतिः।।
वृषा वर्षत्यन्ये त इह बलिमुझ्झन्ति नियतं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४३।।

मनः ल्हादयत्याल्हादयतीति तत्सम्बुद्धौ। हे **मनोल्हादे**, श्रीकृष्णे! **ते** तव **प्र**कृष्टो **भावः** सत्ता स्वभावो वा **प्रभावः** सामर्थ्यं वा **ईदृग्**वर्तते। ईदृक्त्वमाह दहतीति। **दहनो**ऽग्निर्दाह्यं **दहति**। पवत इति **पवनो** वायु**र्वाति**। त्वत्तो **भीतस्तपनो** सूर्य**स्तपति**। मारयतीति **मृति**र्मृत्युर्भीतस्सन् मरणार्हं प्राणिनं मारयितुं **धावति** गच्छति। वर्षतीति **वृषा** इन्द्रः भीतः सन् **वर्षति**। ये**ऽन्ये** वस्वादिदेवास्ते सर्वे स्वाधिकारेऽधिकृताः सन्तोऽपि **ते** देवाः **इह** त्वयि तुभ्यमित्यर्थः। **बलिं** भागधेयं आज्ञापालनरूपं करमिति यावत् **नियतं** यथास्यात्तथो**झ्झन्ति**।

अत्र सर्वत्र भीत इति विशेषणं प्रत्येकं सम्बध्यते। तथा श्रुतत्वात्। श्रुतिश्च 'भीषास्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम' इति। तेषां दहनादिकर्मापि त्वद्दत्तसामर्थ्यादेव न स्वत इति। 'तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुम्' इत्यादिश्रुत्युक्त्याऽवगम्यतेऽतस्त्वं ब्रह्मासीति भावः।।४३।।

अतस्त्वं पापहरणक्षमेत्याह -

क्व शक्तिस्तेऽनन्ते विवधकुकृताद्रिप्रहरण-
क्षमा सामान्यं मे त्रिविधमपि पापं क्व नु कियत्।।
तवाग्रे वह्न्यग्रे विरसबहुशष्पाद्रिवदहो
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४४।।

हे **अनन्ते**, अपरिछिन्नब्रह्मरूपिणी! **विविधा**न्यनेकानि यानि **कुकृतानि** पापानि तेषा**मद्रि**रिव राशिस्तस्य **प्रहरणक्षमा** विदारणकुशला **ते** तव शक्तिः **क्व** कुत्र। **वह्न्यग्रे** अग्नेः पुरतः **विरसानि** शुष्काणि यानि **बहुशष्पा**नि प्रभूतबालतृणानि तेषां राशिभिस्तुल्यं राशि**वत्** **त्रिविधमपि पापं अहो** कृष्णे! **तवाग्रे कियत्**। **अहो** इत्याश्चर्ये वा।।४४।।

अपि च -

न कृच्छ्राद्याः शक्ता यदघहरणायापि बहुशो
न च प्रायश्चित्तं हवनजपनाद्यं क्षममभूत्।।
स कृष्णे त्वत्स्नानाद्व्रजति सुशचिः सन्दिवमहो
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४५।।

यस्य पापिनो**ऽघहरणाय कृच्छ्राद्याः** प्राजापत्यादिकृच्छ्राः चान्द्रायणादिव्रतानि चा**पि न शक्ता** न समर्था बभूवुः **बहुशः** अनेकशः आचीर्णं **हवनजपनाद्यं** तिलहोमगायत्र्यादिजपतीर्थस्नानादिकं **यदघहरणाय क्षमं** शक्तं **नाभूत्** नासीत्। हे कृष्णे! ईदृशः **स** पापी इतरसाधननिरपेक्षोऽपि केवलं तव स्नानं **त्वत्स्नानं** तस्मात्त्वदीयजलस्नानमात्रेण **सु**तरा **शुचिः** शुद्धः **सन्** **दिवं** स्वर्गं **व्रजति** गच्छति। **अहो** इत्याश्चर्ये। यस्य क्वापि न शुद्धिः स त्वत्स्नानतः शुचिर्भूत्वा स्वर्गं व्रजत्येतन्महदाश्चर्यमिति भावः।।४५।।

कुसङ्गान्यार्त्यर्थापहरणमुखं कायिकमघं
हरेज्याऽऽर्योन्निन्दाकदशनमुखं वाचिकमघम्।।
कुचिन्ताऽन्यानर्थस्मरणमुखरं मानसमघं
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४६।।

हे श्रीकृष्णे! **कु**त्सितानां दुराचाराणां **सङ्गः** संसर्गश्चा**न्यार्तिः** परपीडा च **अर्था**नां परद्रव्यादीना**मपहरणं** चौर्यं च तत्प्रभृति **कायिकं** कायेन देहेन निष्पादितं **अघं** मम पातकं **हर** परिहर। तथा **ईज्या**नां पूज्यानां देवादीनां **आर्याणां** सज्जनानां **उन्निन्दा** च **कदशनमुखं** कुत्सितान्नभक्षणादिकं च **वाचिकं अघं** हर। **कु**त्सितानां विषयाणां **चिन्ता** चिन्तनं च **अन्ये**षां परेशां **अनर्थस्मरणमुखरं** अनर्थचिन्तनादिकं **मानसं** मानसिकं **अघं** हर।।४६।।

एवं पापपरिहारं कुरु वा न वाऽथाप्येवमस्त्विति प्रार्थयति -

त्वदीयात्मस्पृष्टः स्पृशतु गतिदे स्पर्शन उत
त्वदीयं पानीयं पततु वदनाब्जे मम बत।।
उताहो त्वन्नीरे तुहिनशिशिरेऽङ्ग पततु मे
नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४७।।

हे **गतिदे** श्रीकृष्णे! **त्वदीयात्मस्पृष्टः** त्वदङ्गस्पृष्टः **स्पर्शनो** वायुर्मां स्पृशतु। **उता**पि **त्वदीयं पानीयं** जलं **मम वदनाब्जे पततु**। अहो श्रीकृष्णे! **उता**पि च **तुहिनशिशिरे** हिमवच्छीतले **त्वन्नीरे मे** मम अङ्गानि

सन्त्यस्येति **अङ्गं**। 'अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच्' । शरीरं पततु। तावता कृतकृत्यः स्यामिति भावः।।४७।।

नुतां तीर्थैः सर्वैरपि जगति सर्वाभिरमले

सरद्भिर्देवेन्द्रैरपि मुनिभिरत्यादृततटाम्।।

न कस्त्वां सेवेत प्रवरसरिदत्राधिमथने

नमः श्रीकृष्णे ते जय शमिततृष्णे गुरुमते।।४८।।

हे **आधिमथने**, मनस्तापहरे! हे **अमले**, हे **प्रवरसरि**न्मुख्यनदि, श्रीकृष्णे! **अत्र जगति सर्वैस्तीर्थैः सर्वाभिरपि सरिद्भिरपि नुतां** स्तुतां **देवेन्द्रैर्मुनिभिरपि अति**शयेना**दृतं तटं** यस्यास्तां **त्वां को न सेवेत**। अपि तु सर्वेऽपीति भावः।।४८।।

अतस्त्वद्दर्शनं नित्यमस्त्विति पृथ्वीवृत्तेनाह -

धरेन्द्रतनयेऽभयेऽस्म्युपगतोऽनुकम्पोदये।

जयेश्वरि हरीशरूपिणि मणिद्युते त्वाऽर्थये।।

अये नदि न दीनतां व्रजतु हृन्मदीयं स्वयेऽ-

क्षये वपुषि तेऽसिते भवतु दृक्त्वदीयेऽम्मये।।४९।।

अनुकम्पाया उदयो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ। हे **अभये**, **धरेन्द्रतनये**, कृष्णे! त्वा**मुपगतोऽस्मि**। हे **हरीशरूपिणी**, हरिहरात्मिके, **ईश्वरि**, श्रीकृष्णे! त्वं **जय** मदुद्धरणेनोत्कर्षमाविष्कुरु। हे **मणिद्युते**, इन्द्रनीलनिभे, कृष्णे! **त्वा** त्वां प्रति **अर्थये** प्रार्थयामि। **अये नदि**, श्रीकृष्णे इतःपरं **मदीयं हृ**न्मनः **दीनतां** दैन्यं **न व्रजतु**। हे **असिते**, कृष्णे! **स्वये** शोभनाये, **अक्षये**, नित्ये, **अम्मये**, जलमये! **त्वदीये वपुषि** स्वरूपे **मम दृङ्म**मदृष्टि**र्भवत्व**स्तु।।४९।।

कृष्णाया अविकृतत्वमाह शार्दूलविक्रीडितेन -

काचित्क्षालयति प्रभोः पदयुगं काचित्कमारोहति।

स्वेदात्कापि जटादितः प्रकटिता बद्धाऽपरोद्वाहिता।।

उच्चैः काचन मानिनीह पतिता जाता गता काप्यध-

स्त्यक्तं ते न च नाम रूपमपि सत्कृष्णे दशायामिह।।५०।।

काचिद्यमुना कालिंदीसंज्ञिता पत्नी भूत्वा परिचारिणीव **प्रभोः** कृष्णस्य पाद**युगं क्षालयति**। **काचित्** गङ्गा **प्रभोः** शिवस्य द्वैतीयिका भूत्वा **कं** शैवं शिरं **आरोहति**। **काऽपि** नर्मदा **प्रभोः** शिवस्य **स्वेदाद्**घर्मात्**प्रकटिता**। **काऽपि** गोदावरी **प्रभोः** शिवस्य **जटादितः प्रकटिता**। **आदि**शब्दात्पादाङ्गुष्ठादितः। **अपरा** मंन्दाकिनी प्रभोर्जटायां **बद्धा**ऽभूत्। **अपरा** गङ्गा शन्तनुनो**द्वाहिता**। रेवा भीमसेनेन च। **काचन मानिनी** गङ्गा सरस्वती च परस्परं कलहं कृत्वो**च्चै**र्विष्णुलोका**दिह** भूलोक**पतिता जाता** पतिताऽभूत्। **काऽपि** भोगावती **अधो** नागलोके **गता** त्वं तु न तथाविधः। कुतः। हे **कृष्णे**, **इहा**स्यां **दशायाम**वस्थायां **ते** त्वया **सत्**प्रशस्तं विद्यमानं च कृष्णेति **नाम** मेघश्यामं **रूपमपि न त्यक्तम्**।।५०।।

स्रग्धरा वृत्तेन हारबन्धेन स्तौति -

(हारबंधः)

देवेड्ये वेदवेद्ये जय जय भयहृत्त्वं कृपाकृष्टकृष्णे

त्राहि त्राहि ग्रहीतॄंस्तव भवहवराख्यां सदा सत्यसंधे

भूयो भूयोऽभयोक्तिर्वितर तव तनुर्येह मोहप्रहर्त्री

सा मे कामेश मेध्या मनसि नयनयोरादरास्तु दत्त।।५१।।

हे **देवेड्ये** देवस्तुते! हे **वेदवेद्ये! भयहृत्त्वं जय जय**। **कृपया कृष्टा** व्याप्ता चासौ **कृष्णा** च तत्सम्बुद्धौ। **त्वं तव भवहवराख्यां** संसारहारिश्रेष्ठनाम **गृहीतॄन् त्राहि**। **सत्या सन्धा** प्रतिज्ञा। 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इत्यादिरूपा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ। त्वं नः **सदा भूयो भूयोऽभयोक्ती**रभयप्रदवचनानि **वितर** देहि। हे

कामेश कामपूरक **दत्त या इह** कृष्णातीरे संसार**मोहप्रहर्त्री मेध्या** पवित्रा **तव तनु**र्मूर्तिर्विद्यते **सा आदरा**दादरपूर्वकं **मे मनस्य**न्तःकरणे **नयनयो**र्नेत्रयोर्मध्येऽपि **अस्तु**। नेत्राभ्यां तादृशमूर्तिरवलोकनेन मनसा ध्यानेन चाहे कृतार्थः स्यामिति भावः।।५१।।

श्रीकृष्णाश्रयान्मुक्तिरित्यनुष्टुभाह गोमूत्रिकाबन्धेन -

(गोमूत्रिकाबंध)

कृष्णां यो वृणुते भक्तः पदं यायान्निरंतरम्।।
तृष्णां यो वृणुतेऽभक्तः खेदं यायान्निरंतरम्।।५२।।

यः भक्तः कृष्णां वृणुते स्नानादिना भजते सः **निरन्तरं** भेदरहितं शाश्वतं **पदं यायात्**। **यः तृष्णां वृणुते** सोऽ**भक्तः निरन्तरं खेदं यायात्**।।५२।।

कृष्णास्थप्रेरितमतिर्वासुदेवसरस्वती।।
कृष्णामस्तौत्ततः प्रीयान्नरसिंहसरस्वती।।१।।

इति श्री.प.प.श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीविरचिता कृष्णालहरी संपूर्णा।।

इति स्वकृत कृष्णालहरीटीका कावेरीतीरे समाप्ता।।

श्रीकृष्णालहरीविवरण

(लेखक - पं. वामनशास्त्री उपाध्ये, नरसोबावाडी)

१. हरीशात्मा कृष्णा :- (श्लो. ५) कल्पाच्या आरंभीं श्रीभगवान् विष्णूंनीं सृष्टी निर्माण करण्याकरितां ब्रह्मदेवास आज्ञा केली असतां, ब्रह्मदेवानीं सृष्टी निर्माण करून भगवान् श्रीविष्णूंची प्रार्थना केली कीं, आकल्पांत, ह्या सृष्टीची स्थिति कशी होईल (कारण कलियागामध्यें लोकांच्या हातून पापें घडून अधर्मामुळें सृष्टीचा क्षय होईल) अशी प्रार्थना श्रवण करून ब्रह्मदेवास श्रीविष्णूंनीं सांगितलें कीं -

मातरं सर्वतीर्थानां नदीग्रामग्रजां त्वहम्।। स्त्रक्ष्यामि वूर्ववत् कृष्णां मन्मयीं जगतः स्थितेः

तीर्थानां हि प्रभावेण कलिकल्मषशत्रुणा।। कृष्णायाश्चापि सान्निध्यात्पापं नैव भविष्यति।।

(कृष्णामाहात्म्य)

सर्व तीर्थांचा माता व सर्व नद्यांमध्यें श्रेष्ठ अशी मद्रूपिणी कृष्णा जगताच्या स्थितीकरितां मी पूर्वीप्रमाणेंच प्रगट करितों. कलियुगामध्यें घडणा-या पातकांची शत्रुरूपी अशी कृष्णेमध्यें वास्तव्य करणारीं जीं तीर्थे त्यांच्या प्रभावानें व कृष्णेच्या सान्निध्यानें लोकांच्या हातून पाप घडणार नाहीं. अशी ही सर्व पातकांचा नाश करणारी स्वस्वरूपिणी कृष्णा जगताच्या स्थितीकरितां कल्पाच्या आरंभीं भगवान् श्रीविष्णूंनीं पूर्वी प्रमाणेंच प्रगट केली. ही हरिहरस्वरूपिणी आहे. कारण-

शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः।। (स्कंदपुराण)

शंकराचें हृदय (आत्मा) विष्णु आहे व विष्णूचें हृदय (आत्मा) शंकर आहे; अर्थात शिव विष्णु हे एकरूपच आहेत म्हणूनच भगवान् श्रीशंकर स्कंदास सांगतात :-

कृष्णेयं कृष्णरूपस्य तनुर्मम जलात्मिका। सत्तः कृष्णा समुत्पन्ना तत्प्रभावं परं विदुः।।

(कृष्णामाहात्म्य)

कृष्णा ही कृष्णरूप अशा माझी जलरूपिणी तनु आहे. अर्थात्, माझ्यापासूनच कृष्णेची उत्पत्ती झाली आहे. हिचा प्रभाव श्रेष्ठ लोक जाणतात. अशी ही श्रीकृष्णा माता हरिहरस्वरूपिणी आहे. याविषयीं आणखी दुसरेंहि प्रमाण असें आहे कीं, कृष्णा विष्णुतनुः साक्षाद्वेण्या देवो महेश्वरः।। (कृ. मा.) कृष्णा ही साक्षात् विष्णुतनु असून वेणी ही शिवरूपिणी आहे. ही वेणी नदी कृष्णा नदीमध्यें अंतर्भूत होऊन पुढें वेणी नदी ही कृष्णेच्याच स्वरूपानें वाहूं लागली आहे म्हणून ‘हरीशात्मा कृष्णा,’ असें मूळ श्लोकामध्यें म्हटलें आहे.

२. हरेः सांध्-युद्भूताः - गंगा ही भगवान् श्रीविष्णूच्या चरणांगुष्ठापासून प्रगट झाली. याचा पूर्ववृत्तान्त असा आहे कीं, सूर्यवंशामध्यें उत्पन्न झालेला श्रीमान् ‘सगर नांवाचा राजा, यांस वैदर्भी व शैब्या अशा दोन स्त्रिया होत्या. त्यांपैकीं शैब्येस असमंजा नांवाचा विख्यात पुत्र झाला. वैदर्भीनें आपणंस पुत्र होण्याकरितां श्रीशंकराची आराधना केली. ईशकृपेने ती गर्भवती होऊन शंभर वर्षांनी मांसपिंड प्रसूत झाली. तें पाहून ती अत्यन्त दुःखित झाली असतां

शंभुर्ब्राह्मणरूपेण तत्समीपं जगाम ह। चकार संविभज्यैतत्पिंडं षष्टि सहस्त्रधा।।

(देवीभागवत)

श्रीशंकरानीं ब्राह्मण वेषानें येऊन त्याचे साठ हजार तुकडे केले, व त्यापासून साठ हजार पुत्र झाले. ते अश्व शोधण्याकरितां गेले असतां कपिल महामुनींच्या क्राधाग्नीनें दग्ध झाले. असमंजानें भूलोकीं गंगा आणून त्यांचा उद्धार करण्याकरितां लक्ष वर्षे तपश्चर्या केली. तो कालवश झाल्यानंतर त्याचा मुलगा अंशुमान यानेंहि तितकीच तपश्चर्या केली. त्यानंतर त्याचा पुत्र भगीरथ यानेंहि तितकीच तपश्चर्या केली असतां त्यास श्रीविष्णूचें दर्शन होऊन इच्छेप्रमाणें पूर्वजोद्धाररूपवराची प्राप्ती झाली व गंगेस पूर्वी सरस्वतीचा शाप झाला असल्यामुळें या भरतखंडामध्यें जाण्याची श्रीविष्णूंनीं आज्ञा केली. या भूलोकामध्यें योऊन सगरपुत्रांचा उद्धार केला. अत्यन्त श्रेष्ठ अशा या गंगेच्या उदकामध्यें स्नान केलें असतां किंवा केवळ नामस्मरणानेंहि मनुष्य आपल्या सर्व पापांपासून मुक्त होऊन अंती वैकुंठलोकाची प्राप्ती होते :-

गंगा गंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि। मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति।।

(देवीभागवत)

असें हें गंगेचें विशेष माहात्म्य आहे. कारण लोकोद्धारार्थ गोपाल सुंदरीसंज्ञक राधाकृष्णाच्या अंशापासून गोलोकांमध्यें गंगा ही निर्माण झाली आहे.

स एव द्रवरूपा सा गंगा द्रवरूपिणी। राधाकृष्णांगसंभूता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा।।

(देवीभागवत)

अशी ही राधाकृष्णाच्या अंशापासून उत्पन्न झालेली गंगा भोग व मोक्षरूप फळ देणारी असून भगवान् श्रीविष्णूच्या चरणांगुष्ठापासून प्रगट झाली आहे. याविषयीं पूर्व इतिहास असा आहे कीं, गंगा ही भगवान् श्रीविष्णूच्या चरणांगुष्ठापासून कशी प्रगट झाली असा नारदांनीं नारायणास प्रश्न केला असतां नारायण सांगतात :-

पुरा बभूव गोलोके सा गंगा द्रवरूपिणी। राधाकृष्णांगसंभूता तदंशा तत्स्वरूपिणी।।

(देवीभागवत)

पूर्वी गोलोकामध्यें राधाकृष्णाच्या शरीरापासून तदंशभूत तत्स्वरूपिणी अशी ही जलरूपिणी गंगा निर्माण झाली. नवयौवनसंपन्न, सर्वाभरणभूषित, शरद्‌ऋतूंतील मध्यान्हकालच्या सूर्याप्रमाणें तेजस्वी व सस्मित मुखकमल असलेली, तप्त सुवर्णाप्रमाणें वर्ण असून, शरद्‌ऋतूंतील चंद्राप्रमाणें जिची कांति आहे व सुमनोहर, अप्रतिम रूप असलेली जलाधिष्ठान देवता गंगा सकाम अशी श्रीकृष्णाच्या पार्श्वभागीं प्राप्त झाली. तिला पाहून श्रीकृष्णसन्निध असलेल्या राधेस क्रोध उत्पन्न झाला व तिला उद्देशून कांही बोलण्याकरितां प्रवृत्त झाली असतां भीतिग्रस्त झालेल्या गंगेनें स्वजलामध्यें प्रवेश केला. आपल्या योगसामर्थ्यानें राधेनें हें जाणून एका घोटामध्यें सर्व जल प्राशन करण्यास प्रारंभ केला; तेव्हां गंगेनें आपल्या योगसामर्थ्यानें श्रीकृष्णच्या चरणकमलामध्यें प्रवेश करून श्रीकृष्णास शरण गेली. सर्वत्र जलरहित झाल्यामुळें सर्वांचे कंठ शुष्क झाले, जलज जंतूंचा नाश होऊं लागला. तेव्हां भीतिग्रस्त झालेले देव भगवंतास शरण आले असतां भगवंतांचा अभिप्राय जाणून ब्रह्मादिक देवांनीं राधेची स्तुति केली कीं, 'गंगा ही श्रीकृष्णांशभूत व त्वदंशभूत असल्यामुळें तूं तिची माता आहेस, म्हणून कन्येप्रमाणें तू तिचा स्वीकार कर.'

ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा स्वीचकार च सस्मिता। बहिर्बभूव सा कृष्णपादांगुष्ठनखाग्रतः।।

(देवीभागवत)

अशी ब्रह्मदेवाची स्तुति श्रवण करून राधेनें तिचा स्वीकार केला असतां भगवान् श्रीकृष्णाच्या पादांगुष्ठनखाग्रापासून गंगा बाहेर प्राप्त झाली.

गोलोके च स्थिता गंगा वैकुंठे शिवलोकके। ब्रह्मलोके स्थितान्यत्र यत्र यत्र पुरःस्थिता।।
तत्रेव सा गता गंगा चाज्ञया परमात्मनः। निर्गता विष्णुपादाब्जात्तेन विष्णुपदी स्मृता।।

(देवीभागवत)

गोलोकामध्यें वास्तव्य करणारी गंगा वैकुंठ, शिवलोक, ब्रह्मलोक वगैरे ज्या ज्या स्थानीं पूर्वी वास्तव्य करीत होती त्या त्या स्थानीं वास्तव्य करण्याकरितां भगवंताच्या आज्ञेप्रमाणें त्याच ठिकाणीं श्रीविष्णूच्या चरणकमलापासून प्रगट झाली, म्हणून तिला विष्णुपदी असें म्हणतात. सारांश, गंगा ही साक्षात् भगवत्तनु नसून अंशभूत अशी श्रीविष्णूच्या चरणांगुष्ठापासून प्रगट झाली आहे व कृष्णा ही साक्षात् विष्णुतनूच आहे, यास प्रमाणवाक्य नारदांनी ऋषींना सांगितलें आहे.

एवमेषा जगन्माता कृष्णा विष्णुतनुः स्वयम्। माहात्मयमस्यास्त्यखिलमनेकं को वदिष्यति।।

(देवीभागवत)

जगताच्या स्थितीकरितां निर्माण झालेली व जगन्माता असलेली अशी ही कृष्णा साक्षात् विष्णुतनूच आहे. हिचें अनेक प्रकारचें संपूर्ण माहात्म्य सांगण्यास कोण समर्थ आहे ?

(गते जीवे कन्यां. श्लो. ११) - कन्याराशीस बृहस्पति (गुरु) गेला असतां एक वर्षापर्यंत गंगा ही कृष्णेशीं समागम पावते. याविषयीं ऋषि व स्कंद यांचा संवादरूप पूर्व इतिहास असा आहे कीं, ऋषींनीं हें माहात्म्य श्रवण करण्याकरितां स्कंदास प्रश्न केला असतांना स्कंद सांगतात - पूर्वी दिवोदास नांवाचा राजा काशीस राज्य करीत होता. त्या वेळीं सगळया ऋषींनीं व देवांनीं काशीचा परित्याग केला. शंकर मंदराचल पर्वतावर गेले (दिवोदास राजा राज्य करीत असतांना देवांनी व ऋषींनीं काशीचा परित्याग करण्याचें कारण मूळ ग्रंथामध्यें कांहींच लिहिलें नाहीं. तथापि अनुमानावरून असें वाटतें कीं, या राजास हैहय कुलोत्पन्न राजांनी अतिशय त्रास दिला व याचें राज्य हरण करून यास पळवून लावलें. तोच त्रास ऋषींना व देवांनाही झालेला असावा.) ऋषींनीं तीर्थयात्रेच्या निमित्तानें दक्षिण दिशेस प्रयाण करून गोदातीरीं प्राप्त झाले व कांही ऋषि त्याच ठिकाणीं राहिले, व्यासादि कांहीं ऋषि व दत्तात्रेयादि महायोगी तीर्थयात्रा करीत सह्याद्रि पर्वतावर प्राप्त झाले. त्या ठिकाणीं कृष्णावेणी अवलोकन करून गतश्रम झाले असतां सर्वांस मोठा आनंद झाला व त्यांना अशी इच्छा उत्पन्न झाली कीं, त्रैलोक्य पावन करणारी गंगा या ठिकाणीं यावी ही गोष्ट तपश्चर्येनें साध्य होणारी आहे, म्हणून एकाग्र अंतःकरणानें तपश्चर्या केली. त्यायोगें नारायण संतुष्ट होऊन वर देण्याकरितां आले असतां ऋषींनीं प्रार्थना केली कीं, आपल्या चरणकमलापासून उत्पन्न झालेली गंगा भूलोकीं आणून कृष्णवेणीशीं तिचा योग करावा, म्हणजे कन्याराशीस गुरु गेला असतां ती सर्वांचा उद्धार करील. ऋषींच्या प्रार्थनेनुसार भगवंतांनीं गंगेचें स्मरण केलें. तात्काल भगवंताची आज्ञा धारण करणारी गंगा त्या ठिकाणीं प्राप्त झाली, व भगवंताचा अभिप्राय जाणून त्यांच्या आज्ञेनुसार गंगेचा कृष्णेशीं संयोग होऊन कन्या राशीस गुरु गेला असतां (म्हणजे प्रत्येक बारा वर्षांनीं) अवश्य येईन असा नियमही केला. सारांश, प्रत्येक बारा वर्षांनीं कन्यागतामध्यें उत्तर

दिशेच्या कुंडांतून (मुखांतून) गंगा प्रगट होऊन कृष्णेशीं समागम पावते. या कन्यागताचें माहात्म्य फारच मोठें आहे.

स कृष्णावेणीं मनुजः प्रयाति कन्यागते देवगुरोः प्रयत्नात्।
स चायुरारोग्यमहाविभूतिं स धर्मसिद्धिं लभते मनुष्यः।।

(कृष्णामाहात्म्य)

कन्याराशीस देवांचा गुरु (बृहस्पति) गेला असतां जो मनुष्य कृष्णावेणीप्रत प्रयत्नानें गमन करितो त्यास आयुष्य, आरोग्य, महाविभूतित्व व धर्मसिद्धि यांचा लाभ होतो.

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कन्याराशिगते गुरौ। कृष्णावेणीं समासाद्य प्रायश्चित्तं चरेत्सुधीः।।

(कृष्णामाहात्म्य)

याकरितां कन्याराशीस गुरु गेला असतां अत्यन्त प्रयत्नानें कृष्णवेणीसन्निध गमन करून ज्ञानी मनुष्यानें प्रायश्चित्ताचें आचरण करावें. हें प्रायश्चित्त (म्हणजे तीर्थयात्रेचा विधि) व याचें आणखीही विशेष फळ पुढीलप्रमाणें आहे.

मुंडनं चोपवासं च हिरण्यश्राद्धमत्र ये। करिष्यन्ति नरा भक्त्या पितॄनुद्धारयन्ति ते।।
कन्यागते गुरौ यस्तु तीर्थश्राद्धं करोति वै। पितरौ द्वादशाब्दं तु तृप्तिं यान्ति न चान्यथा।।

(कृष्णामाहात्म्य)

या ठिकाणीं (कन्यागतामध्यें) जे लोक भक्तीनें मुंडन, उपवास व हिरण्यश्राद्ध करितात ते आपल्या पितरांचा उद्धार करितात. कन्या राशीस गुरु गेला असतां जो मनुष्य तीर्थश्राद्ध करतो त्याचे पितर बारा वर्षेपर्यंत तृप्त होतात. या (तीर्थ) श्राद्धावांचून त्यांची तृप्ति होत नाहीं. असें हें तीर्थश्राद्धाचें विशेष माहात्म्य आहे.

तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसो मुंडनं तथा। शिरोगतानि पापानि यान्ति मुंडनयोगतः।।

(काशीखंड)

पापापासून मुक्त होण्याकरितां कन्यागतासारखा महापर्वणीचे वेळीं क्षेत्रामध्यें कृष्णातीरीं गमन करून प्रायश्चित्तांग मुंडन व उपवास अवश्य करावे. (कारण) मुंडनाच्या योगानें मस्तकावरील केशांचा आश्रय करून वास्तव्य करणारीं पापें दूर होतात. यावरून मस्तकावरील केश हें पापांचे आश्रयस्थान आहे. परंतु सांप्रतकाळीं पाश्चात्य लोकांच्या संसर्गानें किंवा सौंदर्य नष्ट होईल अशा भीतीनें -

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च। केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान्वपाम्यहम्।।

असा मंत्र म्हणून मस्तकावरील केश तसेच ठेवून दाढीमिशांचें वपन केलें जातें तें यथाशास्त्र होतें काय याचा विचार करणें आवश्यक आहे. 'शिखाकक्षोपस्थवर्ज्य केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा, क्षौरं तु दक्षिणकर्णमूलमारभ्य हनुश्मश्रुवामकर्णमूलशिरोभागस्थकेशकृंतननखच्छेदमेव' अशीं नारायणभट्टींतील वाक्यें आहेत. यांतील श्मुश्रु या शब्दानें दाढी व मिशा एवढेच ग्रहण करण्याबद्दल रघुवंश व छांदोग्योपनिषद् यांमध्यें प्रमाण आहे व 'तद्वृद्धौ श्मश्रुपुंमुख', असा अमरकोश आहे. म्हणजे पुरुषाच्या मुखावर वाढलेले रेम यांना श्रमुश्र अशी संज्ञा आहे. यावरून श्मुश्रु या पदानें मुखभागावरील केश (म्हणजे दाढी व मिशा) याचेंच ग्रहण होत असल्यामुळें केवळ या केशांच्या वपनानें मुंडन होतें असें

मानलें तर वरील वाक्यामध्यें 'शिखाकक्षोपस्थवर्ज्य केशश्मश्रुलोमनखानि' असे जे भिन्न शब्द आहेत त्यांतील शिखा वर्ज करून केशांचें वपन सांगणें व्यर्थ होईल. यावरून असें सिद्ध होतें कीं, मस्तकावरील केशांचेंही वपन झालें पाहिजे. दुस-या वाक्यामध्यें शिराभागस्थ केश असें स्पष्ट म्हटलेंच आहे. कारण मुंडन यांतील मूळ शब्द मुंड असा असून याचा अर्थ 'मुंडं शिर:', असा केला आहे व त्यापासून वपनार्थक मुंडन असा शब्द झाला आहे. मस्तकावरील केश काढणें म्हणजे मुंडन करणें असा अर्थ होतो. मुंडन, वपन, क्षौर हे शब्द एकाच अर्थाचे आहेत व पापेंही मस्तकावरील केशांचा आश्रय करून राहतात असें पूर्वी सांगितलें आहे. यावरून मुंडन, वपन, अथवा क्षौर हें मस्तकावरील केशांसुद्धां श्मश्रुलोमादिकांचें झालें पाहिजे असें धर्मशास्त्र आहे. हें मुंडन तीरवासीयांनाहि आवश्यक आहे. याविषयीं अशी शंका उत्पन्न होणेचा संभव आहे कीं -

मुडनं चोपवासश्च गोदायां सिंहगे गुरौ। कन्यागते तु कृष्णायां न तु तत्तीरवासिनाम्।।

(स्कंदपुराण)

यावरून तीरवासीयांना मुंडनाची आवश्यकता नाहीं, परंतु जन्मास आल्यानंतर ज्ञानावस्थेपासून मुंडनकाळापर्यंत गोदेच्या अगर कृष्णेच्या तीरावर ज्यांचे अव्यवहित असें वास्तव्य झालें आहे त्यांचेंच तीरवासी या पदानें ग्रहण केलें आहे. म्हणून कांही काळपर्यंत येऊन ज्यांनीं वास्तव्य केलें आहे अशा परग्रामीयांचें तीरवासी या पदानें ग्रहण होत नाहीं. कारण तीरवासी हा शब्द ताच्छील्यवाचक आहे, म्हणून अशा तीरवासीयांना मुंडनादि कर्म हें आवश्यक आहेच व हे काम्य असल्यामुळें आपल्या पितरांची तृप्ती होऊन त्यांना सद्‌गतीच्या इच्छेनें तीरवासी यांनींही करणें आवश्यक आहे. याविषयीं विस्तारभयास्तव अधिक विवेचन करीत नाहीं. तीर्थयात्रेस गेल्यानंतर हें मुंडन तात्काळ करावें. कारण तें होईपर्यंत तो मनुष्य अशुचि असतो याविषयीं -

यावन्मुंडनपर्यन्तं तावत्त्वं तस्य सूतकम्।।

असें वचन आहे. आतां तीर्थयात्रेच्या विधीचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करितों. यात्रेस निघण्यापूर्वी मंगलस्नान करून संकल्प करावा. गणपतिपूजन, स्वस्तिवाचन, नांदीश्राद्ध करावें, कृष्णवेणीसन्निध गेल्यानंतर महाफल दक्षिणा ठेवून साष्टांग नमस्कार करावा. अमंत्रक स्नान करून सकलपापक्षयार्थ प्रायश्चित्तांग वपनाचा संकल्प करावा. ब्रह्मदंड घेऊन ब्राह्मणास प्रदक्षिणा करावी व तें द्रव्य ब्राह्मणास देऊन नमस्कार करावा. अपसव्य करून समस्त पितरांचा उच्चार करावा, सव्य करून ब्राह्मणांची आज्ञा घेऊन वपन करावें. स्नान करून पातकांचा उच्चार करावा, व षडब्दादि शास्त्रविहित प्रायश्चित्त सोडावें, नंतर स्नानविधि करून अर्घ्यें द्यावीं (सौभाग्यवती स्त्रियांनीं हरिद्रास्नान करावें) स्नानांगतर्पण करून शुक्लवस्त्र, तिलक, धारण करून तीर्थोपवासाचा मंत्र म्हणावा. देव, ऋषि, पितृतर्पण करून वपनांग हिरण्यश्राद्ध करावें, प्रायश्चित्तांग दशदानें द्यावीं.

गोभूतिलहिरण्याज्यवासो धान्यं गुडानि च। रौप्यं लवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमात्।।

अशीं हीं दश दानें आहेत. नंतर भूयसी दक्षिण देऊन बृहस्पति व कृष्णवेणीपूजन करावें. याकरितां षोडश प्रमाणांची अथवा यथाशक्ति सुवर्णाची गुरूची प्रतिमा करावी व चांदीची कृष्णावेणीची प्रतिमा करावी. चांदीच्या इंद्र, ब्रह्म यांच्या प्रतिमा कराव्या व विधियुक्त पूजन करावें, अथवा श्राद्धाचे दुसरे दिवशीं गंगाराधनेचा संप्रदाय असलेनें त्या दिवशीं पूजन करावें. श्राद्धामध्यें -

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजांगुष्ठनिवेशनम्। तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत्।।

इतकीं कर्मे वर्ज करावीं. दुसरे दिवशीं भगवान् दत्तात्रेयाची महापूजा, कृष्णवेणीपूजन, सौभाग्यवायनदान, दंपतीपूजन, गोप्रदान वगैरे देवताकृत्य करावें.

यात्रोत्सवविधिं कृत्वा स्वस्थाने गमनं चरेत्। गृहे कृष्णावेणिपूजां कुर्यात्स्वैर्बान्धवैः सह।।

दंपतीं भोजयेत्पश्चाद्ब्राह्मणांश्च स्वशक्तितः। यात्रायाः परिपूर्त्यर्थमन्यथा निष्फला भवेत्।।

स्वगृहीं गमन करून यात्रेच्या परिपूर्ततेकरितां बांधवांसहवर्तमान कृष्णवेणीपूजन, दंपतीपूजन, ब्राह्मणभोजन वगैरे करावें. अन्यथा निष्फल होतें, असें हें तीर्थविधीचें दिग्दर्शन थोडक्यांत केलें आहे. पांडवांनी बारा वर्षे वनवास भोगतेवेळीं अकरा वर्षे तीर्थयात्रा करून बारावे वर्षी एक वर्षपर्यंत कृष्णेच्या तीरीं वास्तव्य करून द्वादशाब्दव्रत पूर्ण केलें -

वर्षं तत्र स्थितो राजा यावत्कन्यगते गुरौ। द्वादशाब्दव्रतं पूर्णं ततो भद्रमवाप सः।। (कृ.मा.)

त्या योगानें त्याचें भद्र म्हणजे कल्याण झालें. त्यामुळें त्या ठिकाणीं असलेलें शिवलिंग 'भद्रेश्वर' या नावांनीं प्रसिद्ध झालें. हें स्थान साता-यानजिक असलेल्या 'माहुली' क्षेत्राचें सन्निध असावें. असें हें कन्यागताचें माहात्म्य अवर्णनीय असून ज्या ठिकाणीं 'दत्तात्रेय श्रीपादश्रीवल्लभ श्रीनृसिंहसरस्वती' हे पादुकारूपानें वास्तव्य करितात असें हें श्रीकृष्णावेणीमातेचें हृदयस्थान असलेलें श्रीनृसिंहवाटिकाक्षेत्र असामान्यच आहे. कारण ज्याप्रमाणें मातेनें आपल्या बालकास हृदयाशीं धरावें त्या प्रमाणें ही सर्व जगताचीच माता असल्यामुळें आपल्या भक्तांना हृदयाशीं धरील हें निराळें काय सांगावयाचें ?

(पितॄनुद्दिश्यैकं. श्लोक १३) याविषयीं प्रमाणभूत पूर्व इतिहास असा आहे कीं, पूर्वी परशुरामांनी एकवीस वेळां क्षत्रियांचा वध करून त्यांच्या रक्तानें पितरांचें तर्पण केलें, आणि ब्राह्मणशरीरानें आपल्या हातून घडलेल्या अत्यंत निंद्य अशा क्षत्रियवधरूप पातकाची निवृत्ति याच देहांनीं करून श्रेष्ठ अशा उदकानें आपल्या पितरांचें तर्पण करून त्यांना सद्गतीची प्राप्ती करून द्यावी, असा मनांत विचार करून ऋषींना प्रश्न केला कीं - माझ्या हातून घडलेल्या पातकापासून मुक्त होऊन मला सुख प्राप्त होईल व पितरांना सद्गति मिळेल असें कृष्णेच्या तीरावर असलेलें तीर्थ सांगा. तें ऐकून ऋषि म्हणतात, रामा ! कृष्णवेणीच्या तीरावर रामगया नांवाचें पितरांना मोक्ष देणारें रामलिंगाच्या अग्रभागीं तीर्थ आहे. व त्या ठिकाणीं तारकसंज्ञक रामपद आहे. संसारशोकांनीं संतप्त झालेल्या लोकांना तें तारणारें आहे.

यत्र चायं दशरथो वालुकापिंडमुत्तमम्। सीताहस्तगतं प्राप्य लेभे पदमनुत्तमम्।। (कृ.मा.)

याच ठिकाणीं दशरथानें सीतेच्या हातून वालुकापिंड ग्रहण करून त्यास उत्तम गतीची प्राप्ति झाली. असें त्यांचें वाक्य ऐकून भार्गवरामानें ऋषींसहवर्तमान कृष्णेच्या तीरीं गमन केलें -

पितॄन्संतर्प्य विधिवज्जामदग्न्यः प्रतापवान्। ययौ स्वधाम सहसा आनंदितविभावनः।। (कृ.मा.)

आणि त्या ठिकाणीं पितरांचें तर्पण करून आनंदानें स्वग्रहीं गमन केलें. या तर्पणानें पातकांपासून मुक्त होऊन पितरांना मोक्षाची प्राप्ति झाली. श्रीक्षेत्र नरसोबाचेवाडीपासून दक्षिणेस सहा मैलांवर टाकळी नांवाचें गांव आहे. या गांवापासून एक मैलाचे अंतरावर कृष्णेच्या तीरीं रामलिंग नांवाचें स्थान असून त्या ठिकाणीं रामपद आहे. परशुरामांनीं आपल्या पितरांना उद्देशून तर्पण केलेलें स्थान बहुतकरून हेंच असावें, तर्पणामध्यें अथवा सर्व पितरांना उद्देशून तर्पण केलेलें स्थान बहुतकरून हेंच असावें. तर्पणामध्यें अथवा सर्व पितरांना उद्देशून ज्या वेळीं कर्म करावयाचें असतें त्या पितरांचा संग्रह पुढील श्लोकमध्यें केला आहे.

'तातांबात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्रीतनयादितातजननिस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः।। तातांबात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापिता सद्‌गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयगयातीर्थे तथा तर्पणे।।' महालयामध्यें, गयेवरती अथवा कोणत्याही तीर्थावरती (संग्रह) पितरांना उद्देशून कर्म करते वेळीं व नित्य तर्पणांमध्येंही इतक्या पितरांना संग्रह केलेला आहे. वरील श्लोकामध्यें गयेचें नांव आहे यावरून व श्रीक्षेत्र नरसोबावाडीच्या पुढें तीर्थे सांगण्याचा जो क्रम आहे त्यावरूनही परशुरामानें केलेल्या तर्पणाचें टाकळीसन्निध असलेलें रामगया नांवाचेंच स्थान असावें. या टाकळी गांवानजीक मोठा भस्माचा डोंगर असून पूर्वी भगवान् श्रीरामचंद्रांनीं केलेल्या यज्ञांतील भस्माचा तो डोंगर आहे अशी प्रसिद्धी आहे. येथील भस्म लावण्याकरितां नेहमीं लोक नेत असतात.

(महापाप्याकल्पं. श्लो. १४) महापापी मनुष्यास आकल्पान्त नरकाची प्राप्ती होते.

ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः। महापातकिनस्त्वेते तत्संसर्गी च पंचमः।।

ब्रह्महत्या, सुवर्णचोरी, सुरापान आणि गुरुपत्नीगमन करणारे हें चार महापातकी होतात व यांच्याशीं संसर्ग करणारा पांचवा महापातकी होतो. हीं महापापें ज्याच्या हातून झालेलीं आहेत अथवा याच्याशीं संसर्ग करणारा असा एखादा महापापी मनुष्य दैववशात् आकल्पान्त नरकामध्यें पडलेला असला तथापि त्यास सुगति मिळण्याकरितां त्याच्या वंशजांनीं कृष्णेच्या तीरीं वृषोत्सर्ग, नारायणबलि अथवा त्रिपिंडीश्राद्ध केलें असतां तात्काल दुर्लभ अशा मोक्षाची प्राप्ती होते. प्रेतयोनीपासून मुक्त करणारें असें हें वृषोत्सर्ग नांवाचें कर्म नित्य व काम्य आहे. कारण -

न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलांजलिम्। न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः।।
एकादशेऽह्नि प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः। प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि।।

(मत्स्यपुराण)

जो पुत्र पित्याला उद्देशून वृषोत्सर्ग करीत नाहीं अथवा श्रेष्ठ तीर्थाचे ठिकाणीं उदकांजलि देत नाहीं तो पित्याचा उच्चार (पुरीष-मळ) च आहे. ज्या प्रेताच्या उद्देशानें अकरावे दिवशीं वृषोत्सर्ग केला नसेल त्याला शेंकडों श्राद्धें दिलीं तरी त्याचें प्रेतत्व सुस्थिर राहतें. यावरून हा नित्य आहे.

एवं कृत्वा ह्यवाप्नोति फलं वाजिमखोदितम्। यमुद्दिश्योत्सृजेन्नीलं स लभेत परां गतिम्।।

(भविष्यपुराण)

याप्रमाणें वृषोत्सर्ग केला असतां करणाराला अश्र्वमेधाचें फळ प्राप्त होतें, ज्याच्या उद्देशानें वृषोत्सर्ग केला असेल त्यास उत्तम गति मिळते. आपणांस उत्तम गति मिळण्याकरितां स्वतः केलेला जो वृषोत्सर्ग त्यास 'काम्यवृषोत्सर्ग' म्हणतात -

कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत्। शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतं स्मृतम्।।

(मत्स्यपुराण)

जो मनुष्य कार्तिकी पौर्णिमेस वृषोत्सर्ग करून नक्त करील त्यास शिवपदाची प्राप्ती होते. कारण हें शिवव्रत म्हटलें आहे. यावरून हा काम्यही आहे. नित्य व काम्य अशा या वृषोत्सर्गानें कोणत्याही पातकापासून त्या मनुष्याची शुद्धि होते. याविषयी पुढीप्रमाणे वचन आहे -

ब्रह्महत्यादिपापानि ज्ञानाज्ञानकृतानि च। नीलोद्वाहेन शुद्‌ध्येत्तु समुद्रप्लवनेन वा।।

(गरुडपुराण)

नीलवृषोत्सर्ग केला असतां अथवा समुद्रस्नान केलें असतां ब्रह्महत्यादि महापापें आणि ज्ञानाज्ञानावस्थेमध्यें घडलेलीं पापें यांपासून तो मनुष्य शुद्ध होतो. सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन उत्तम गतीची प्राप्ती होझ्याकरितां और्ध्वदेहिक कर्मातील मुख्य असलेला हा वृषोत्सर्ग जर झाला नाहीं तर मृतास प्रेतयोनीची प्राप्ती होऊन वंशजांना निरनिराळया स्वरूपांनीं प्रेतपीडा होते. याचीं लक्षणें शास्त्रामध्यें बरींच दिलेलीं आहेत. एखाद्याचें और्ध्वदेहिक कर्म करणारा कोणी नाहीं असा मनुष्य मृत होऊन त्यास जर प्रेतयोनीची प्राप्ति झाली असेल तर त्याला उत्तम गतीची प्राप्ति होण्याकरितां राजानें अथवा ज्यास प्रेतपीडेचीं लक्षणें दिसूं लागलेलीं आहेत अशा आप्तेष्टांतील कोणीही मनुष्यानें हा वृषोत्सर्ग केला असतां त्यांस उत्तम गतीची प्राप्ती होते. याविषयीं बभ्रुवाहन राजाचा इतिहास पुराणामध्यें दिलेला आहे. बभ्रुवाहन राजास वनामध्यें प्रेतदर्शन झालें असतां त्यांचा संवाद होऊन प्रेतानें राजास उत्तम प्रकारचा मणि देऊन -

वृषोत्सर्गो यदि भवेत्प्रेतत्वान्मुच्यते तदा। तस्मान्नृप त्वमप्येवं वृषोत्सर्गं कुरु प्रभो।। (ग.पु.)

वृषोत्सर्ग जर होईल तर प्रेतयोनीपासून मुक्त होतो. याकरितां मला उद्देशून तूं वृषोत्सर्ग कर असें सांगितलें. राजानें त्यास उद्देशून वृषोत्सर्ग केल्यामुळें प्रेतयोनीपासून मुक्त होऊन स्वर्गप्राप्ति झाली. (हा इतिहास बराच मोठा असल्यामुळें त्याचा सारांश दिलेला आहे.)

श्राद्धे परदत्तेन गतः प्रेतोऽपि सद्गतिम्। किं पुनः पुत्रदत्तेन पिता यातीति चाद्भुतम्।।(ग.पु.)

असें हे श्राद्ध (वृषोत्सर्गादि कर्म) दुस-याने केलें असतांही सद्गतीची प्राप्ति होते. मग हें कर्म पुत्रानें केलें असतां पिता सद्गतीस जाईल यात आश्र्चर्य कोणतें ? या वृषोत्सर्गाकरितां योग्य अशी वृषाचीं लक्षणें शास्त्रामध्यें बहुत सांगितलीं आहेत. त्यांमध्यें नीलवृष हा मुख्य आहे. नीलवृषाचें लक्षण -

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते।।

(ब्रह्मपुराण)

ज्याचा वर्ण लाल आहें, मुख व पुच्छ हीं पांढरीं आहेत आणि खूर व शृंगें हीं शुभ्र आहेत तो नील वृष समजावा. अशी आणखीही कांहीं नीलवृषाचीं लक्षणें सांगितलेलीं आहेत. यथोक्त वृष न मिळेल तर जसा मिळेल तसा दोन वर्षांचा, एक वर्षाचा वृष, एक वर्षाहून अधिक वयाच्या चार, दोन वत्सतरी असाव्या अथवा एक असावी. याचा विधि असा आहे कीं, प्रेताच्या नामगोत्राचा उच्चार करून संकल्प करावा. स्थंडिलावर अग्निप्रतिष्ठा करून रुद्र, सोम, इंद्र या तीन देवतांस उद्देशून चरु, पायस, यावक असे तीन हवि तयार करून हवन करावे. वृष वत्सतरीचें पूजन करून चारीही दिशांना त्यांचा उत्सर्ग करावा. वृष पुच्छावर प्रेताच्या नामगोत्राचा उच्चार करून तर्पण करावें. दक्षिणेसहित तीन आमान्नें द्यावीं. तील, उदकुंभ, गाय, हिरण्य, वस्त्र हीं दानें दक्षिणेसहित द्यावीं. (पति, पुत्रवती स्त्रियेकरितां केवळ गोप्रदान करावें) असें हें दिग्दर्शन केलें आहे. हा वृषोत्सर्ग मातापितरांकरितां मृताचे अकरावे दिवशीं करावा. काम्य वृषोत्सर्गाचे काल बरेच आहेत व नित्य, काम्य वृषोत्सर्गामध्यें थोडा फरक आहे, तें विस्तारभयास्तव येथें दिलें नाहीं.

मृद्भिः पिष्टैश्च दर्भैर्वा वृषं कृत्वा विसर्जयेत्। न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेत्।।

(ग.पु.)

वृषोत्सर्जनाचे वेळीं यथोक्त वृष न मिळेल तर मृत्तिकेचा, पिष्टमय अथवा दर्भाचा वृष करून उत्सर्ग करावा. वृषोत्सर्ग करण्याचें सामर्थ्य नसेल तर त्या ठिकाणीं केवळ होम करावा. या वृषोत्सर्गाप्रमाणेंच, मृतात सद्‌गतीची प्राप्ती होण्याकरितां नारायणबलिसंज्ञक कर्माचीही आवश्यकता आहे. कारण -

दुर्मरणांनीं जे मृत झाले आहेत त्यांना दुर्गतीची प्राप्ती होते व ते और्ध्वदेहिक संस्कारास अयोग्य होतात. या दुर्मरणाचीं लक्षणें शास्त्रामध्यें बरीच आहेत. त्यांतील कांहीं लक्षणें येथें देत आहें.

शस्त्रघातमृता ये च मृता ये च चतुष्पथे। व्याघ्रैः सर्पैर्वराहैश्च भक्षिताऋः श्वापदैस्तथा।।१।।

वर्णसंकरकर्तारो ब्रह्मसूत्रविवर्जिताः। ब्रह्मणानां गुरूणां च तथा ये लिंगभेदकाः।।२।।

जलाग्निबंधनभ्रष्टा तथा चात्मप्रहिंसकाः। संतानरहिता ये च क्षयरोगेण ये मृताः।।३।।

एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्यम्रियन्ते चाथ मृत्युभिः। यान्ति ते नरके घोरे ये च म्लेच्छादिभिर्हताः।।

उदक्यासूतकीशूद्रारजकीसंगदूषिताः। तेन पापेन नरकान्मुक्ताः प्रेतत्वभागिनः।।

(विधानमाला)

अशा शस्त्रघातादि दुर्मरणांनीं व निरनिराळ्या पापकर्मांनी जे मृत झाले आहेत त्यांना नरकाची प्राप्ती होते व अंतीं ते प्रेतयोनीस जातात. या प्रेतांची वंशजांना अथवा आप्तेष्ट लोकांना निरनिराळ्या स्वरूपांनीं पीडा होते. या प्रेतपीडेचीं लक्षणे शास्त्रामध्यें बरींच आहेत. असे दुर्भरणांनीं मृत होऊन जे प्रेतयोनीस गेले आहेत त्यांना और्ध्वदेहिकसंस्कार योग्यता प्राप्त होण्याकरितां नारायणबलि सांगितला आहे.

'संवत्सरोत्तरं पुत्रादिस्तदीय आत्मघातादिपापानुसारेण प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्यःकरणपक्षे पूर्वोक्तद्विगुणप्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणबलिं च कृत्वौर्ध्वदेहिकं कुर्यात्' वत्सरांतीं पुत्रादिकांनीं मृताच्या आत्मघातादि पापास अनुसरून प्रायश्र्चित्त करून (सोडून) अथवा सद्यःकरणपक्षि पूर्वोक्त द्विगुण प्रायश्र्चित्त करून (सोडून) आणि नारायणबलि करून और्ध्वदेहिक करावें.

नारायणबलिं सम्यग्यः करोति मृतस्य च।। प्रेतश्चापि च कर्ता च उभौ तौ फलभागिनौ।

अल्पमृत्युविनष्टानां नारायणबलिः शुभः।। ' (महाभारत)

अशा रीतीनें जो मनुष्य मृतास उद्देशून यथाविधि नारायणबलि करतो त्याच्या फळाचें प्रेत व कर्ता असे दोघेही फळभागी होतात. याकरितां दुर्मरणानें अथवा अपमृत्यूनें मृत होऊन जे प्रेतयोनीस गेले आहेत त्यांना सद्‌गती मिळून प्रेतपीडा दूर होण्याकरितां शुभकारक असा हा नारायणबलि करणें आवश्यक आहे. हे कर्म करण्याकरितां —

शुक्लैकादश्यां पंचम्यां श्रवणे वा।।

असे याचे काल सांगितले आहेत. याचा विधि असा आहे कीं - उक्त काळीं नदीतीरीं अथवा देवालयामध्यें ब्राह्मणांची अनुज्ञा घेऊन प्रायश्र्चित्ताचरणपूर्वक विष्णु, रुद्र, यम नारायणप्रेत, ब्रह्म या पांच देवतांची स्थापना करून पूजन करावें. स्थंडिलवर अग्नि स्थापन करून निर्वाण करून चरू तयार करावा व पुरुषसूक्तानें चरूच्या सोळा आहुती द्याव्या. प्रेताच्या नागमोत्राचा उच्चार करून तर्पण करावें. हिरण्यदान करून दहा पिंड द्यावे, देवतांना उद्देशून बलिदान करावें फळें, साखर, गूळ, मध, तूप हीं दाने

द्यावीं. रात्री जागरण करून दुसरे दिवशीं श्राद्ध करावें. देवतांचें उत्तराराधन करून पीठदान करावें, तर्पण करून दशदानें द्यावीं ही दिशा दाखविली आहे.

यद्यत्क्रियते विष्णोर्बलिसंज्ञं विधानकं। यथावित्तं यथाकालं लोकानंत्याय कल्पते।। (म.भा.)

अशा रीतीनें आपल्या शक्तीप्रमाणें हें नारायणबलिसंज्ञक कर्म यथाविधि केलें असतां मोक्षाची प्राप्ती होते -

नागबळींचा उल्लेख मूळ श्लोकामध्यें नाहीं, तथापि सर्पदंशानें जे मृत झाले आहेत त्यांना दुर्गतीची प्राप्ती होते. याकरितां वत्सरान्तीं नागबलि करून सुवर्णनागदान व गोप्रदान करून नारायणबलि करावा असें वचन आहे. अथवा ज्याच्या हातून या जन्मामधें किंवा पूर्व जन्मामध्यें सर्पवध झाला आहे त्या दोषापासून मुक्त होण्याकरितां सर्पसंस्कार (नागबलि) करावा लागतो. म्हणून याचीहि माहिती आवश्यक असल्यामुळें थोडक्यामध्यें दिग्दर्शन करितों. याचा विधि असा आहे कीं, नदीतीरीं अथवा पुण्यतीर्थी गमन करून पूर्वदिवशीं दंपतींनीं उपोषण करावें. दुसरे दिवशीं वपन करून प्रायश्चित्ताचरणपूर्वक लोहदंडदान करून पिष्टमय नागाचें पूजन करू दहन करावें. मृत्तिकेच्या तीन नागांचें पूजन करून पिंडादि द्यावें. तिलांजलि देऊन पुनः बारा पिंड द्यावे व बलिदान करावें. तीन दिवस दंपतींनीं अशौच धरून चवथे दिवशीं शुद्ध झाल्यानंतर श्राद्ध करावें. दशदानें द्यावीं. सुवर्णनागाचें पूजन करून दक्षिणेसह दान करावें. सांगतासिद्ध्यर्थ गोप्रदान करून ब्राह्मणभोजन घालावें. सुवर्णनागाचें प्रमाण एक भार दिलें आहे, हें धर्मशास्त्रांतील भाराचें प्रमाण फारच मोठें असल्यामुळें सध्यांच्या मानानें सव्वा तोळा निदान एक तोळा अथवा आपल्या शक्तीप्रमाणें सुवर्णनाग करावा असें वचन आहे.

एवं कृते विधाने वै सर्पसंस्कारकर्मणि। सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः।। (शौनक)

स्वशाखोक्तविधानेन इत्थं कुर्याद्यथातथम्। प्रेतत्वान्मोचयेत्तांस्तु स्वर्गमार्गं नयेत च।। (ग.पु)

याप्रमाणें स्वशाखोक्त विधानांनी सर्पसंस्कार कर्मामध्यें यथाविधि विधान केलें असतां सर्पहिंसा केलेल्या पातकापासून मुक्त होतो. व ज्यांना प्रेतत्वाची प्राप्ति झाली असेल त्यांना प्रेतयोनीपासून मुक्त करून स्वर्गमार्गांनी नेलें जातें असें याचें फळ आहे. असेंच त्रिपिंडीश्राद्धहि प्रेतास उत्तम गती देऊन प्रेतपीडा दूर करणारें आहे. प्रेत योनि प्राप्त होण्याची कारणें.

एवं नानाविधा विप्राः प्रेत्य प्रेता भवन्ति ते। स्त्रियश्च पुरुषश्चैव इहैवाप्यन्यजन्मनि।।
कुले ग्रामे वने गेहे पीडा कुर्वन्ति ते च वै। तेषां पीडाविनाशार्थं त्रिपिंडीश्राद्धमाचरेत्।।

(स्कंदपुराण)

ज्याच्या कुलामध्यें बाल, तरुण, वृद्ध मृत होऊन त्यांचे और्ध्वदेहिक कर्म झालें नसेल किंवा स्नानादि धर्मांनीं रहित असलेलें नाना प्रकारचे ब्राह्मणहि स्त्रीपुरुष या जन्मीं किंवा पुढच्या जन्मीं प्रेतयोनीस जाऊन, कुळामध्यें, गांवामध्यें व वनामध्यें किंवा घरामध्यें पीडा देतात, त्यांची पीडा दूर होण्याकरितां त्रिपिंडीश्राद्ध करावें. याचा विधि असा आहे कीं, वपन करून द्वादशादि कृच्छ्र प्रायश्चित्ताचें आचरण करावें. स्नानविधि करून संकल्प करावा. ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र या तीन देवतांची स्थापना करून पूजन करावें, विष्णुपूजन करावें. तीन पिंडदान करावें. तीन ब्राह्मणांना क्षण देऊन श्राद्ध करावें. पंखा, पादत्राण, वस्त्र व कमंडलु हीं दानें द्यावीं. दशदानें द्यावीं. सांगतासिध्यर्थ गोप्रदान करून ब्राह्मणभोजन घालावें. असे तिन्ही विधींतील मुख्य कर्मांचे मार्गदर्शन केलें आहे. नारायणबलि, नागबलि हीं दोन्हीं कर्मे मोठ्या खर्चाचीं असल्यामुळें ज्यास सामर्थ्य नसेल त्यांनी केवळ त्रिपिंडीश्राद्ध केलें असतांहि प्रेतपीडानिवृत्ति होते हें मूळ श्लोकामध्यें 'वा' पद घालून सिद्ध केलेंच आहे. हीं कर्मे तीर्थावरती, देवालयामध्यें, नदीतीरीं अथवा संगमावरती करावीं. त्यामध्येंहि श्रीनृसिंहवाटिकाक्षेत्रामध्यें असलेला श्रीकृष्णवेणिपंचगंगासंगम हा या कर्मास अवर्णनीयच आहे. कारण -

संगमं पंचनद्याश्च कृष्णावेण्या सुसंगतम्। तत्तीर्थं वर्णितुं शक्तो न कोऽपि भुनत्रये।। (कृ.मा.)

असें या संगमाचें महात्म्य आहे, व हीं कर्मे या नृसिंहवाटिका क्षेत्रामध्येंच व्हावींत, असे श्री. प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वती (टेंबे) स्वामिमहाराज यांच्या मुखांतून निघालेले उद्‌गार ज्यांनी ऐकले आहेत ती येथील वृद्ध मंडळी सांगतात.

(सुतं लेभे वन्ध्या - श्लो. १५) चार प्रकारच्या वंध्या स्त्रिया आहेत -

अनपत्या भवेद्वन्ध्या मृतवत्साऽपरा स्मृता। स्त्रवद्‌गर्भा तथैवान्या काकवन्ध्याऽपरा भवेत्।।

(वायुपुराण)

अनपत्या, मृतवत्सा, स्त्रवद्‌गर्भा, काकवन्ध्या असे जे वन्ध्या स्त्रियांमध्यें चार प्रकार सांगितले आहेत, त्यांपैकीं ही स्त्री मृतवन्ध्या होती. या वन्ध्या स्त्रियेनें कृष्णेमध्यें स्नान केल्यामुळें पापनिवृत्ति होऊन दीर्घायु अशा सुपुत्राची प्राप्ति झाली. याचा पूर्व इतिहास असा आहे कीं, श्रीक्षेत्र नरसोबाचे वाडीस येतानां वाटेमध्यें लागणारें 'शिरोळ, नांवाचें गांव आहे. त्या ठिकाणीं राहत असलेला विद्वान अशा गंगा ाणर नांवाच्या ब्राह्मणची ही स्त्री होती. या स्त्रियेस पांच पुत्र होऊन मृत झाले, त्यामुळें पुत्रशोकानें दुःखित होऊन कर्मविपाकज्ञ अशा ब्राह्मणास पुत्रशोकद असें पूर्वकर्म समजण्याकरितां प्रश्न केला असतां त्या ब्राह्मणानें प्रथम पुत्राशेक उत्पन्न हाण्याचीं कारणें सांगितलीं.

गर्भपातं प्रकुरुते तामसो यो नराधमः। जन्मांतरे तु तद्दोषान्मृतपुत्रो भवेन्नरः।।
अश्वहन्ता च गोहन्ता वन्ध्यात्वं प्रतिपद्यते। परद्रव्याऽपहर्ताऽपि मृतपुत्रो भवेन्नरः।।

अशीं पुत्रशोकाचीं कारणें सांगून तूं पूर्व जन्मामध्यें कोणी एका शौनकगोत्रीय ब्राह्मणाच्या शतद्रव्याचा (शंभर रुपयांचा) अपहार केलास त्यामुळें द्रव्यलोभानें त्या ब्राह्मणानें आत्महत्या केली. आत्महत्या हा महादोष असल्यामुळें त्या योगानें तो पिशाचयोनीस जाऊन गर्भपात करूं लागला आहे.

लोहाश्मदारुचूर्णानि प्रयत्नाज्जरयेत्पुमान् । ब्रह्मस्वं त्रिषु लोकेषु कः कथं जरयिष्यति ।।९।।

लोखंड, दगड, लाकूड यांचीं चूर्णे प्रयत्नानें एखादा मनुष्य जिरवूं शकेल (परंतु) ब्रह्मस्व हें त्रैलाक्यामध्यें कोणता मनुष्य कोणत्या रीतीनें जिरवूं शकेल ? (ब्रह्मस्व जिरविण्यास कोणीही समर्थ नाहीं. याविषयीं श्रीमद्भागवतामध्यें भगवंतांनीं पुत्रांना उत्कृष्ट असा उपदेश केला आहे.) 'प्रारब्धकर्मणं भोगादेव क्षयः' प्रारब्ध कर्मांचा भोगानेंच क्षय होतो. याकरितां तुला हें भोगलें पाहिजे, असें ऐकून दुःखित झालेल्या त्या स्त्रियेनें पापांतून मुक्त होण्याकरितां ब्राह्मणाची प्रार्थना केली असतां त्यांनीं सांगितलें कीं -

प्रेतौर्ध्वदेहिकं कर्म प्रायश्चित्तपुरःसरम् । कारयित्वाङ्ग भर्त्रा त्वं मासमात्रं व्रतं चर।।१४।।
कृष्णापञ्चनदीयोगे स्नात्वा श्रीगुरुपादुकाम् । उदुम्बरं चाष्टतीर्थस्नानपूर्वं समर्चय ।।१५।।
ब्राह्मणान्भोजयित्वाथ शतद्रव्यं द्विजातये । देहि शौनकगोत्राय शुद्धिस्तेनैव ते सति ।।१६।।

हा ब्रह्महत्येचा दोष तुला लागलेला आहे, याकरितां प्रायश्चित्त (नारायणबलि) पूर्वक त्याचें और्ध्वदेहिक कर्म आपल्या पतीकडून करवून मासपर्यंत तूं उपवास कर, कृष्णा-पंचनदीसंगमामध्यें 'यथाविधि स्नान करून पुनः अष्टतीर्थमध्यें स्नानपूर्वक गुरुपादुका व औदुंबरावर अभिषेक करून पूजन कर, असें एक महिना करून ब्राह्मणस शतद्रव्य (शंभर रुपये) दे, (म्हणजे प्रेतास गति मिळून) त्यानेंच तुझी शुद्धि होईल, हे ऐकून आपल्याजवळ शतद्रव्य नसल्यामुळें उपवासपूर्वक कृष्णा-पंचगंगासंगम व अष्टतीर्थांचे स्नान करून गुरुपादुका व औदुंबरावर अभिषेक करून पूजनरूप मासव्रत करितें. तो हरीच माझें रक्षण करील, असा निश्चय करून उपवासादि व्रताचरण केलें असतां संगमादि स्नानानें व गुरुकृपेनें पापापासून मुक्त होऊन दीर्घायु अशा सुपुत्राची प्राप्ती झाली. हा इतिहास यापुढेंही बराच मोठा आहे. परंतु यांतील सारांश इतकाच घ्यावयाचा आहे कीं, कृष्णा-पंचगंगासंगमाच्या व अष्टतीर्थांच्या स्नानानें तिचा मृतवंध्यात्वदोष निवृत्त होऊन दिर्घायु अशा सुपुत्राची प्राप्ती झाली. या विषयीं श्रीगुरुचरित्रावरून अशी शंका उत्पन्न होणेचा संभव आहे कीं - हा दतिहास औदुंबराचें व श्रीसद्गुरु भगवान् दत्तात्रेयाचें माहात्म्य वर्णन करणरा आहे कीं कृष्णास्नानाचें माहात्म्य वर्णन करणारा आहे ? परंतु सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला असतां या इतिहासावरूनच या शंकेचें समाधान होणारें आहे. कारण पूर्व जन्मांतल्या दोषांमुळे या जन्मामध्यें प्रेपपीउेच्या निमित्तानें उत्पन्न झालेलें जें वंध्यात्व तें दूर होऊन सुपुत्रवाप्ति होण्याकरितां आरंभीं तिला कृष्णपंचगंगा संगमाचें व अष्टतीर्थांचें स्नानच सांगितलें आहे. उदाहरणार्थ, ज्याप्रमाणें घनप्रहारानें लोखंड वांकविलें जातें परंतु तें वांकण्यास प्रथम अग्नीनें तापवावें लागतें, त्यावांचून केवळ घनानें पाहिजे तसें वांकविलें जात नाहीं. म्हणजं लोखंड वांकण्यास जसें अग्नि हेंच प्रथम कारण आहे, त्याचप्रमाणें दोषनिवृत्ति होऊन सुपुत्रावाप्ति होण्यास कृष्णास्नान हेंच प्रथम कारण आहे. कृष्णा ही कोणत्या पापापासून मुक्त करण्यास समर्थ नाही ?

सर्वस्य पापजातस्य नरश्चेदिच्छते हानिम्। निष्कृतिर्न न त्वशक्या सा कृष्णावेण्यां च विद्यते।।

जितकीं म्हणून पापें आहेत त्या सर्व पापांचा नाश व्हावा अशी मनुष्य इच्छा करील तर त्यांची निष्कृति करणें कृष्णवेणीचे ठिकाणीं अशक्य नाहीं असें यास प्रमाण आहे. यावरून सर्व दोषांपासून मुक्त करून सुपुत्रावाप्ति करून देण्यास कृष्णा ही समर्थ असल्यामुळेंच 'सुतं लेभे वंघ्या असें मूळ श्लोकामध्यें कृष्णेचें वर्णन केलें आहे.

श्रीकृष्णालहरीभाषांतरप्रारंभः

(लेखक - पं. वामनशास्त्री उपाध्ये, नरसोबावाडी)

श्रीगणेशाय नमः। श्रीकृष्णावेणीभ्यां नमः। श्रीमद्दत्तात्रेयो विजयते।

श्रीकृष्णामजरूपां स्तौति श्रीवासुदेवयतिसम्राट्।
मन्ये तत्परिवृत्तिं ह्युद्बाहुर्वामनः फलाकांक्षी।।१।।
तथापि तेषाञ्चरणारविन्दे। निधाय सम्यक् हृदयारविन्दे।।
कुर्वे यथाबुद्धि तदीक्षणेन। भाषान्तरं दत्तदयाक्षणेन।।२।।
बालस्य मुग्धं वचनं निशम्य। मातुर्यथा प्रोल्लसतीव चेतः।।
तथा समन्वीक्ष्यैव सदन्तराणि। भवन्तु याचे महदन्तराणि।।३।।

अतिशय दुःख देणारे आत्मस्वरूपाचें अज्ञान व त्यामुळें उत्पन्न होणा-या ज्या अनेक वासना त्यांनीं प्रेरित होऊन जीव अनेक कर्मे करतो व त्यायोगें जीवाला नाना प्रकारचीं बंधनें प्राप्त होतात. त्या बंधनांपासून मुक्त होण्याकरतां आत्मज्ञानाचीच आवश्यकता आहे. त्याशिवाय केव्हांही नाश न पावणारें, कोणतीही उपाधि नसणारें, जगांत ज्या पेक्षा, श्रेष्ठ सुखच नाहीं असें निरतिशय सौख्य मिळणें अत्यंत अशक्य आहे. पण तें आत्मज्ञान प्राप्त होण्यास पातकांचा प्रतिबंध असतो. म्हणून त्य पापनाशास्तव सर्वपापपरिहार करण्यास समर्थ अशा श्रीकृष्णेचें स्तवन करण्यास आरंभ करतात.

पण वेदामध्यें प्रसिद्ध अशा पुष्कळ गंगादि नद्या पापनाश करण्यास समर्थ आहेत असें वर्णन केलें आहे. मग त्याचें स्तवन न करतां श्रीकृष्णेचीच स्तुति कां करतां ? असें कोणी म्हणेल तर गंगादि नद्या श्रीविष्णूच्या अवयवांपासून झाल्या आहेत, आणि कृष्णा ही प्रत्यक्ष विष्णुस्वरूपिणी आहे. म्हणून कृष्णाच स्तवन करण्यास योग्य होय.

ब्राह्मणांनीं उपनिषद्विचारानें यज्ञ करून, नानाविध दानें देऊन किंवा तपश्र्चर्या उपोषणादि उपायांनीं आत्मस्वरूपाची प्राप्ति करून घ्यावी असें वेदांत सांगितले आहे. अशी नदीस्तवन व तीर्थाटनादि साधनें त्यांना सांगितलीं नाहींत. म्हणून श्रीकृष्णास्तवन व्यर्थ आहे, असें कोणी म्हणेल तर नदीस्तवन आणि तीर्थयात्रादि करणें हासुद्धा भौमयज्ञच आहे असें स्मृत्यादि ग्रंथांत असलेनें श्रीकृष्णेची स्तुतिरूप सेवा करणे हेंच योग्य होय.

तत्रायं मंगलार्थं प्रथमश्लोकः -

अर्थ :- श्रीकृष्णालहरीच्या आरंभीं मंगलाकरतां लिहिलेला हा पहिला श्लोक ध्यानमंगल श्रीकृष्णास्वरूप वर्णनाचा आहे.

(१)

अन्वय :- **चतुर्बाहुः श्रीमत्सजलजलदश्यामलतनुः प्रकाशद्वक्त्रेन्दुः सदुडुगणमुक्तावलिः तडिद्वासा भास्वत्सुतिलकसन्मौलिः अपि अघहत् स्वहितकृत् क्षमाध्रस्य (सह्याचलस्य) सूनुः (श्रीकृष्णा) जयति।।१।।**

अर्थ :- जिला चार बाहु-हात असून-जिची मूर्ति-देहलता जलपूर्ण मेघाप्रमाणें सुंदर नीलवर्णविशिष्टआहे, जिचें मुखकमल पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें प्रसन्न व तेजोमय आहे, आणि चमकणा-या तारागणांसारखा सुरेख मौक्तिकाचा हार जिच्या कंठांत शोभतो आहे, विजेप्रमाणें तेजोमय रेशमी पिवळें-पीतवस्त्र जिनें परिधान केलें आहे, व जिच्या भालदेशीं तेजस्वी केशरमिश्रित कस्तुरीतिलक शोभून दिसतो, अशी आपल्या भक्तांच्या कामादि शत्रूंचा नाश करून त्यांचें सर्व पाप हरण करणारी सह्यपर्वताची कन्या श्रीकृष्णावेणी सर्वोत्कर्षांनीं शोभते आहे.

दत्तात्रेयपक्षे - ज्यांना चार बाहू आहेत, आणि सजल मेघाप्रमाणें ज्यांचा श्यामवर्ण आहे, प्रकाशित चंद्राप्रमाणें ज्यांचें मुखकमल आहे, व नक्षत्रासारखा तेजस्वी मोत्यांचा हार ज्यांनीं कंठांत घातला आहे, विजेप्रमाणें अत्यंत चमकणारें वस्त्र ज्यांनीं धारणा केलें आहे, व केशरीतिलक ज्यांना शोभत आहे, असे क्षमाशील अत्रिऋषीचे पुत्र दत्तात्रेय स्वभक्तांच्या कामादि शत्रंचा नाश करून त्यांची इच्छा पूर्ण करण्याविषयीं उत्कर्ष पावत आहेत.

विष्णुपक्षे अर्थ ः ज्याला चार हात आहेत व शंख, चक्र, गदादि आयुधांनीं शोभतात, जलपूर्ण-उदकाने भरलेल्या मेघाप्रमाणें ज्याची काया श्यामवर्ण आहे, ज्योचें वदन चंद्राप्रमाणें तेजस्वी व प्रसन्न आहे, नक्षत्राप्रमाणें प्रकाशमय हार ज्याच्या कंठांत शोभत आहे, विजेसारखा पीतांबर ज्यानें परिधान केला आहे आणि सूर्याप्रमाणें कस्तुरीटिळा ज्याच्या भालप्रदेशीं आहे, असा भक्तांच्या पातकांचा नाश करून कल्याण करणारा व दुष्ट दैत्यांचा संहार करणारा इन्द्राचा मित्र उपेन्द्र जो विष्णु तो सर्व प्रकारें उत्कर्ष पावत आहे.

आकाशपक्षे अर्थ ः वर्तुळ आकाशाचे चार भाग-तीन राशींचा एक भाग असे बारा-राशींचे चार भाग हे ज्याचे बाहु आहेत, पाण्यानें भरलेल्या मेघाप्रमाणें ज्याचा नीलवर्ण आहे, अत्यंत तेजःसंपन्न चंद्र हा ज्याचें मुख आहे, तेजःपुंज नारायण हाच कोणी ज्यांनीं मोत्यांचा हार धारण केला आहे, चमकणारी वीज हें ज्याचें सुंदर पीतवस्त्र ओह, आणि प्रकाशित सूर्य ज्याचा तिलक ओह, आपल्या भक्तांचें पातक नाहींसें करून त्यांना सद्‌गती देण्याकरितां जो निर्गुण असून मायेच्या आश्रयानें दया, क्षमा इत्यादि गुणानें युक्त झाला त्या परमात्म्याचा पुत्र आकाश सर्वोत्कर्षानें उत्कर्ष पावत आहे.

एवं काल्यादिपक्षेऽप्यूह्यम्।

अर्थ :- याप्रमाणें कालिकादि देवतांकडेहि हा श्लोक लावतां येतो.

नन्ववाङ्मनसगम्यमाहात्म्यायाः श्रीकृष्णायाः स्तवने कथ प्रवृत्तिरित्यत आह-

अर्थ :- अहो सर्व नद्यांमध्यें श्रेष्ठ अशी ही श्रीकृष्णा आहे, व तिचें माहात्म्य तर वाणी आणि मन या दोहोंना अगोचर आहे. मग स्तवन करणें कसें शक्य आहे ? तें सांगतात.

(२)

अन्वय :- **हे कृष्णे! ते महिमपरपारं कः व्रजति अपि! शेषः अपि अशेषास्यै कथयितुं प्रभवति वा! अतः इह -हीतः वाचः शुचये इदं अल्पकं वच्मि। हे श्रीकृष्णे! गुरुमते शमिततृष्णे! जय। ते नमः।।२।।**

अर्थ ः हे जननी श्रीकृष्णे ! तुझ्या माहात्म्यरूप सागराचें कोण उल्लंघन करील ? साक्षात् ब्रह्मदेवसुद्धा करूं शकणार नाहीं. फार कशाला ? शेष देखील आपल्या सर्व मुखांनी तुझें वर्णन करण्यास

समर्थ नाहीं, म्हणून तुझ्या स्तवनाविषयीं लज्जित असा मी, वाणीच्या शुद्धीसाठीं हें अगदीं थोडेंसें यथाशक्ति स्तवन करतों. श्रीदत्तात्रेयांना मान्य अशी तूं आपल्या भक्तांना नरक दाखविणारी दीर्घ आशा नाहींशी कर आणि उत्कर्ष प्रकट कर. तुला माझें नमन असो. ।। २।।

(३)

ननु श्रीकृष्णायायः अलक्ष्यरूपस्य वाङ्मनसमार्गातिगत्वाल्लक्ष्यस्यापि गुणानन्त्यात्कथं स्तोत्रप्रवृत्तिरित्यत आह-

अर्थ :- परंन्तु श्रीकृष्णेचें जें स्वरूप न दिसणारें आहे, तेथें वाणी व मन यांची गति कुंठित होते. आणि दिसणा-या सगुण स्वरूपाचें वर्णन करावें म्हटलें तर त्याचे गुण अनंत आहेत, म्हणून अंत लागत नाहीं, तर स्तुति कशी करावयाची तें सांगतात.

अन्वय :- **हे वरदे श्रीकृष्णे! ते अलक्ष्यं रूपं वचनहृदयाध्वातिगम् (अस्ति)। अतः अहं नतः। च ते लक्ष्यं (रूपम्) कथं अपि विज्ञाय ते वरमुदे स्वमतिगतितः त्वां स्तोतुं प्रवृत्तः (अस्मि) हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३।।**

अर्थ :- हे वरदात्रि श्रीकृष्णे ! प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं न दिसणारें तुझें रूप वाणी आणि मन यांची गति कुंठित करतें. म्हणून तुझ्या चरणीं नम्र राहून हे माते ! तुझें सगुण स्वरूप तेंसुद्धा सद्गुरुपासून मोठ्या कष्टानें किंचित् जाणून तुला आनंद व्हावा म्हणून यथामति तुझें स्तवन करण्याकरतां प्रवृत्त झालों आहें. हे भगवति ! तुला माझा नमस्कार असो ! श्रीदत्तमान्ये श्रीकृष्णे, भक्तांच्या तृष्णा नष्ट करून तूं उत्कर्षसंपन्न हो. ।। ३।।

(४)

ननु एते स्तोत्रेण कथं मम तोष इत्याह -

अर्थ :- जे तूं स्तवन करीत आहेस त्यानें मला आनंद कसा होईल असें म्हणशील तर सांगतात.

अन्वय :- **साहित्यज्ञैः अपि सुगुणसंपत्सुललिता मितार्था अस्तानर्था सा अपि कविता तव मुदे समर्था न च (अभूत्) अथ अपि (हे मातः) त्वं मुदा शिशुवचनात् मे (वचः) शृणु। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय। ते नमः।।४।।**

अर्थ :- अनेक मनुष्टुभादि छंद, अनुप्रसादि शब्दालंकार, उपमा, उत्प्रेक्षादि अर्थालंकार व न्याय व्याकरणदि सहा शास्त्रें यांमध्यें प्रवीण अशा श्रीव्यास, श्रीशंकराचार्य इत्योदि मोठमोठ्या पंडित कविवर्यांनीं निरर्थक शब्दप्रयोन न करतां अर्थान्तरन्यासादि अलंकार, अर्थगांभीर्य, प्रसाद, परिमितार्थता इत्यादि गुणांनीं युक्त अशा रसाळ काव्यांनीं केलेली स्तुति तुझ्या संतोषाला समर्थ झाली नाहीं. तथापि लहान बालकाचे बोबडे बोल ऐकून त्या प्रेमळ मातेला जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणें मीं केलेलें स्तवन ऐकून संतुष्ट हो. हे कृष्णे ! तुला माझें नमन असो, हे दत्तमान्ये ! भक्ताच्या तृष्णा नाहींशा करून उत्कर्ष प्रकट कर. ।। ४।।

(५)

ननु त्वं दत्तभक्तोऽपि सन् कथं मां स्तौषीत्यत आह -

अर्थ :- बरें पण, तूं श्रीदत्तात्रेयाचा परमभक्त आहेस, तरी त्यांचें स्तवन न करतां माझी स्तुति काय म्हणून करतोस ? जो ज्याचा भक्त असेल त्यानें त्याचेंच स्तवन करावें, असें म्हणशील तर सांगतों.

अन्वय :- **मुनिनमितदत्तात्रिजपदे मे रसज्ञा दत्ता (अस्ति) तस्य अपि मुदे इयं साधुलहरी न प्रभवति किम्? यतः हरीशात्मा इयं कृष्णा दत्तदयिता अभूत्। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय। हे कृष्णे ते नमः।।५।।**

अर्थ :- सनकादिमुनी ज्यांच्या चरणकमलीं नम्र आहेत, अशा श्रीदत्तचरणीं माझी जिव्हा अर्पण केली आहे, ही गोष्ट खरी; तरी पण या सुंदर अशा कृष्णलहरीनें श्रीदत्तांना आनंद होणार नाहीं काय ? असश्य होईल. कारण वेणीनामक नदीसह असणा-या हरिहरस्वरूपिणी कृष्णेच्या तीरावर प्रमानें वास केल्यामुळें ती त्यांना आवडणारी झाली. मुलाचा गौरव जसा मातेला आनंददायक होतो, त्याप्रमाणें श्रीदत्तांना प्रिय अशा श्रीकृष्णेचें स्तवनही त्यांना आवडेलच आवडेल. आपल्या स्तुतीनें तितका आनंद होत नाहीं पण आपल्याला जें प्रिय आहे त्याच्या स्तवनानें जास्त आनंद होतो. हे दत्तमान्ये भजकतृष्णाहारिणी तुझा जयजयकार असो ! हे कृष्णे , तुला माझा नमस्कार असो ।। ५।।

(६)

स्तुत्या किं याचसे इत्यत आह -

अर्थ :- तूं म्हणतोस तें सर्व खरें आहे. पण स्तुती करून तरी तुला असा कोणता वर मागावयाचा आहे असें म्हणशील तर सांगतों.

अन्वय :- **प्राज्यं राज्यं न मम अभिमतम्। (अस्ति) च विबुधपूज्यं सुरपदं न। पूष्णः पदं न। विष्णोः अपि (पदम्) न (अभिमतं किन्तु) दत्तात्रेयप्रपदपूरितं तव तटं मतम्। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।६।**

अर्थ :- या स्तवनानें तुझ्यापासून मला हत्ती, घोडे इत्यादि संपत्तींनीं शोभणारें असें मोठेंसें राज्य नको, आणि देवांना पूज्य असे अग्न्यादि देवाचें स्थानही पण नको, व आपल्या प्रकाशानें विश्वाचें पोषण करणा-या सूर्याचें देखील स्थान नको, अप्सरादि उपभोग घेण्यास योग्य अशा विषयांनीं युक्त आणि अपूर्व संपत्तींनें संपन्न असें इन्द्रपदही नको; जेथे गेलें असतां मनुष्य जन्ममरणरूप संसारापासून मुक्त होतो, असें वैकुंठपदसुद्धां मी इच्छित नाहीं. मग तुला पाहिजे तरी काय ? असें विचारशील तर सांगतों. हे माते श्रीदत्तात्रेयांच्या संचारानें अतिपवित्र व देवांनाही दुर्लभ अशा तुझ्या तीरावर मला वास दे. हे दत्तमान्ये, तूं भक्ततृष्णा दूर करून विजयी हो. हे श्रीकृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो ।। ६।।

(७)

यतो दत्तात्रेयप्रपदपूरितं तव तटं, ततो अन्यतिरस्कारपूर्वकं तव तटनिवासमेवाभिलषामीत्याह -

अर्थ :- ज्यास्तव श्रीदत्तात्रेयांच्या संचारानें पवित्र असें तुझें तीर आहे, त्यास्तव दुस-या कशाचीही इच्छा न करतां तुझ्या तीरावरच नेहमीं वास व्हावा असें इच्छितों, असें प्रतिपादन करतात.

अन्वय :- **मे मनः भोगं न लषति। च योगं न। दुरितभंगं न। अरोगं न। गांगं जलं अपि न (लषति) सांगं श्रुतिगणं न। यागं न। स्वर्गं न। (किन्तु) तव सततयोगं लषति। हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे! जय।।७।।**

अर्थ :- मला सुंदर स्त्रियादि विषयांचा उपभोग नको. यमनियमादि आठ अंगें असलेला तो योग व त्याचें फळही नको. माझ्या पातकांचा नाश व्हावा असेंही मला वाटन नाहीं. श्रीरारोग्य तेंही नको. चारशें कोसांवरून ज्या गंगेचें नांव घेतांच जी जीवांना पापनाश करून मोक्ष देते, आणि जी साक्षात् श्रीविष्णूच्या पायांपासून जन्मली, त्या गंगेचें अतिपवित्र उदकही नको. व्याकरणादि सहा अंगांसह वेदाध्ययनाची मला गरज नाहीं. वैदिकमंत्रांनीं होणा-या दर्शपौर्णमास, आग्रयण, चातुर्मास्यरूप अग्निहोत्रादियागाची आणि त्यापासून मिळणा-या स्वर्गसुखाची मला इच्छा नाहीं, तर तुझ्या पवित्र तीरावर नेहमीं आनंदानें राहावयास मिळावें एवढीच इच्छा आहे. कारण एवढ्यानेंच चारही पुरुषार्थ मला निश्र्चयाने मिळतीन. हे कृष्णावेणी ! तुला माझा नमस्कार असो. हे दत्तमान्ये माते ! भक्ताच्या दच्छा पूर्ण करून तूं उत्कर्षसंपन्न हो. ।। ७।।

(८)

यत एवमत -

अर्थ :- ज्यापेक्षां मला सर्वार्थ देणा-या तुझ्या तीराशिवाय कांहीं नको आहे. त्यापेक्षा :-

अन्वय :- **हे श्रीकृष्णे इह कलौ भवती मलौघघ्नी (च) ईतिघ्नी भवति इति सुविश्स्तम् (अतः) जगति साधनचयात् स्त्रस्तं मे मनः हे गतिदे! क्व अपि न प्रसरति। हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे! जय।।८।।**

अर्थ :- हे कृष्णे, या भूलोकीं विशेषतः कलियुगांत सर्व पातकांचा व सर्व अरिष्टांचा नाश करण्यास तूंच समर्थ आहेस, असा पूर्ण विश्र्वास असल्यामुळें सर्व पुरुषार्थप्राप्तीच्या साधनांचा त्याग करून तुझ्याच ठिकाणी पूर्ण स्थिर झालेलें माझें मन तुला सोडून कुठेंहि जाण्यास तयार नाहीं. हे कृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो. श्री दत्तात्रेयांना मान्य अशी तूं भक्तांचा उद्धार कर आणि विजयी हो. ।। ८।।

(९)

न गांगं जलमप्यभिलषामीत्यत्र हेतुमाह -

अर्थ :- मागील सातव्या श्लोकांत अत्यंत पवित्र गंगोदक देखील मला नको असें म्हटलें आहे. त्याचें कारण तीन श्लोकांनीं सांगतात.

अन्वय :- **विमता महाभङ्गा दुरितभङ्गा यदि गङ्गा अत्र कथिता (अस्ति) तथा इह मता अपि त्वत्तः अधिकतां कथं एति। सा (गङ्गा) हरेः अंघ्र्युद्भूता त्वं इव ननु मूर्ता हरितनुः (न भवति) हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।९।।**

अर्थ :- वेदांना व मोठमोठ्या लोकांना मान्य, प्रचंड लाटा असलेली गंगा जरी भूलोकीं निखिलपापें नष्ट करणारी आहे, असें सूज्ञ लोक वर्णन करतात, व सर्वांना हें मान्यही आहे, तरी ती गंगा तुझ्यापेक्षां श्रेष्ठ केव्हांही होणार नाहीं. कारण गंगा भगवंताच्या पायांपासून झाली आहे आणि तूं तर प्रत्यक्ष भगवत्स्वरूपिणी आहेस. मग तुझ्या समान कशी होईल ? हे कृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो. हे दत्तप्रिये ! भक्ततृष्णा दूर करणा-या तुझा जयजयकार असो ! ।। ९।।

(१०)

ननु 'अभिनवबिसवल्ली पादपद्मस्य विष्णोर्मदनमथनमौलेर्मालतीपुष्पमाला। जयति जयपताका काप्यसौ मोक्षलक्ष्म्याः क्षपितकलिकलङ्का जाह्नवी नः पुनातु' इति वाल्मीकिना स्तुतत्वात्कुतो नाधिकेत्याह।

अर्थ :- श्रीवाल्मिकीमुनींनीं श्रीशंकराच्या मस्तकावर शोभणारी व प्रत्यक्ष श्रीविष्णूच्या चरणांपासून निघालेली भागीरथी ही आपल्या भक्तांना सर्वपापांचें क्षालन करून मोक्षलक्ष्मी मिळवून देणारी विजयध्वजा आहे असें वर्णिलें असल्यामुळें गगेला श्रेष्ठ म्हणतां येणार नाहीं काय ? असें कोणी म्हणेल तर त्याविषयी सांगतों.

अन्वय :- **गङ्गा हरेः अंघ्र्यब्जाभिनवबिसवल्ली भवतु। वा स्त्रक् इव ईट्शीर्षं अधितिष्ठतु। च सुतरां प्रकामं मुक्तेः पताका इव (भवतु) (तथापि) त्वं इव श्रीहरितनुः न भवति। हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे! जय।।१०।।**

अर्थ :- भगवती श्रीगंगा श्रीविष्णूच्या चरणकमलापासून निघालेली बिसांकुररूप वेली असो, किंवा मदनाला जाळून टाकणा-या श्रीशंकराच्या मस्तकावर मालतीपुष्पमालेप्रमाणें शोभणारी असो, फार कशाला ती गंगा प्रत्यक्ष मोक्षाला दाखविणारी विजयपताकाही असेल. कांहींही असो. हे कृष्णवेणी ! तुझ्याप्रमाणें गंगा ही साक्षात् विष्णूस्वरूपी होणें केव्हांही शक्य नाहीं. हे माते ! तुझ्यामध्यें आणि गंगेमध्यें महदन्तर आहे. गंगा श्रीविष्णूच्या पायांपासून निघाली आणि तूं प्रत्यक्ष विष्णूस्वरूपिणी आहेस. हे कृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो ! हे दत्तमान्ये, तूं आपल्या भक्तांचा उद्धार करून उत्कर्ष प्रकट कर ।। १०।।

(११)

हे जननि! जीवे कन्यां गते (सति) इह सह्ये शिखरिणि जगति बहुमान्यां धन्यां त्वां भगिनी इव अमरसरित् (गंगा) समागत्य अपि अब्दं मुदा परमनियमात् तिष्ठति। हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे! जय।।

अर्थ :- हे जगन्माते ! श्रीकृष्णवेणी ! बृहस्पती कन्याराशीला गेला असतां येथें सह्यपर्वतावर बसणा-या आणि जगांत सर्वमान्य व कृतार्थ अशा तुला गंगानदी पातकी लोकांच्या स्नानपानादिसंपर्कानें सांचलेलें सर्व पाप नष्ट हाण्यासाठीं प्रिय भगिनीप्रमाणं तुझ्या दर्शनाच्या निमित्तानें एक वर्षपर्यंत कोठेंहि दुसरीकडे जावयाचें नाहीं असा नियम करून तुला येऊन भेटते व मोठ्या आनंदानें एक वर्षपर्यंत राहते. अद्यापि सह्याद्रीवर असलेल्या गंगाकुंडांतून बृहस्पति कन्याराशीला गेला असतांनाच गंगा प्रगट होते. इतर वेळीं गंगाकुंडांत प्रवाह दिसत नाहीं. ही साक्ष सर्वांना पटण्यासारखी आहे, म्हणून तूं त्या पवित्र भागीरथीपेक्षां श्रेष्ठ आहेस हें सिद्ध होतें. ।। ११।।

(१२)

तदा न केवलं गङ्गैवागच्छत्यपि तु सर्वाणि तीर्थानीत्यत आह -

अर्थ :- देवगुरु कन्याराशीला गेले असतां गंगाच केवळ भेटण्यासाठीं येते असें नाहीं तर जम्बुद्वीपांतील सर्वच तीर्थें येतात असें सांगतात.

अन्वय :- **हे वरदे! परदे! महाजम्बुद्वीपे (यानि) वृजिनहरतीर्थानि (तानि) त्वां तु समायान्ति। हे त्रिविधमलदे! तदा त्वत्स्नानादेः फलं वक्तुं अजः अपि न प्रभुः (अस्ति) हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।१२।।**

अर्थ :- तूं आपल्या भक्तांच्या सर्व इच्छा पूर्ण करून मोक्ष देणारी आणि त्या मोक्षाला प्रतिबंध अशा कायिक, वाचिक, मानसिकादि सर्व पातकांचा नाश करणारी असल्यानें गंगाच तुझ्या दर्शनाला येते असें नाहीं, तर या प्रशस्त जम्बुद्वीपांतील साडेतीन कोटी तीर्थेंही तुझ्या भेटीला येतात. तूं मात्र कोठेंहि जात नाहींस. ज्या वेळीं गंगा तुला येऊन भेटते त्यावेळीं तुझ्या उदकांत स्नान, तुझें जलपान व तीरावर केलेलीं दानें व श्राद्धादि यांचें पुण्य किती प्राप्त होतें, त्याचें वर्णन ब्रह्मदेवसुद्धां करूं शकणार नाहीं, तर इतरांची कथा काय ? हे कृष्णावेणी तुला माझा नमस्कार असो ! हे दत्तप्रिये, दुष्ट तृष्णा नाश करणा-या तुझा जयजयकार असो. ।। १२।।

(१३)

हे गतिद इत्येतदुपपादयति।

अर्थ :- श्रीकृष्णा मोक्षाला देणारी आहे. असें पूर्वी वर्णन केलें आहे, तेंच विस्तारानें सांगतात.

अन्वय :- **अये द्रुतरये! मुष्यः पितॄन् उद्दिश्य त्वयि निवापाञ्जलिं वितरति। हे अग्र्ये!**

अस्य सकलपितरः गतिं यान्ति। (च) श्राद्धात् अपि पुनरावृत्तिरहितां (गतिं यान्ति)। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।१३।।

अर्थ :- हे वेगवती श्रीकृष्णे ! तुझ्या ठिकाणीं कोणी एखाद्या मनुष्यानें आपल्या पितरांना उद्देशून तिलाञ्जली दिली तर त्याचे सर्व पितृगण जन्ममरणरूपी संसारांतून मुक्त होतात. आणि जे तुझ्या तीरावर श्राद्ध करतात त्यांचेही सर्व पितर उत्तम गतीला जातात. हे श्रीकृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो ! हे दत्तप्रिये भक्तोद्धारिणी, तुझा जयजयकार असो. ।। १३।।

(१४)

अपि च -

अर्थ :- आणखीही

अन्वय :- **महापापी यदि आकल्पं विधिवशात् दुर्गतिं गतः। सः अपि इह वृषोत्सर्गात् (च) नारायणबलेः द्रुतं दुर्लभतरां गतिं व्रजति वा त्रिपिंडीश्राद्धात् (गतिं व्रजति)। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।१४।।**

अर्थ :- सुवर्णचोर, मद्यपी, गुरुतल्पग व ब्रह्महत्यारी हे चार महापातकी व यांचा संसर्गी तो पांचवा. हीं महापातकें करणारा एखादा पुरुष जर दुर्दैवानें कल्पपर्यंत घोर नरकाला गेला असला तरी जेव्हां त्याच्या वंशांतील कोणीतरी तुझ्या तीरावर वृषोत्सर्ग किंवा नारायणबलि केला असतां तो देखील दुर्लभ मोक्षाला जातो, किंवा त्रिपिंडीश्राद्ध केलें तरीहि परमगतीला जातो, हे कृष्णे दत्तमान्ये, भक्तभवहारिणी, तुला माझा नमस्कार असो. तूं सर्वदा उत्कर्षवती हो. ।। १४।।

(१५)

त्वमेव सर्वफलप्रदेत्याह -

अर्थ :- हे कृष्णावेणी ! तूं केवळ मोक्षच देतेस असें नाहीं, तर ऐहिक धनपुत्रादि सर्व विषय देणरी आहेस. असें सांगतात -

अन्वय :- **वन्ध्या सुतं लेभे। च ऋणी ऋणहृतिम्। दुःखी अपि सुखं (लेभे)। यः यः नरः यं यं कामं हृदि स्मरति। सः सः तं अवाप। इति ज्ञात्वा हे जननि! अद्य ते पुरतः पतितः (अस्मि) हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।१५।।**

अर्थ :- ज्या स्त्रीला मुळींच संतती होत नाहीं ती जातिवंध्या, जिला संतती होऊन जगत नाहीं ती मृतवंध्या आणि जिला एकच संतती होते व पुनः होत नाहीं ती काकवंध्या होय. अशा वंध्यासुद्धां तुझ्या सेवेनें पुत्रवती झाल्या आहेत. लौकीक ऋण-दुस-याचें देणें-कर्ज आणि शास्त्रीय ऋण, देव, ऋषि व पितर यांचे या सर्वही ऋणापासून तुझी सेवा करणारा भक्त ऋणमुक्त झाला. कशाही प्रकारचा दुःखी असो तो त्यापासून मुक्त होऊन परमगतीला गेला. फार कशाला ? जो जो मनुष्य जी जी इच्छा करील ती ती इच्छा तुझ्या सेवेनें पूर्ण झाली असें जाणून हे जगन्माते ! आज मी तुझ्यापुढें अनन्यशरण होऊन पडलों आहें. हे कृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमान्ये भक्तोद्धार करून तूं आपला प्रभाव प्रकट कर आणि विजयी हो. ।। १५।।

(१६)

ननु ममोभयतटतीर्थाटनात्पापक्षयस्ततोऽभीष्टार्थावाप्तिरिति चेत्तवाष्टतीर्थाटनात्त्वद्गताखिल-तीर्थाटनफलम्। तान्यष्टतीर्थानि नरसिंहपुरे सन्ति तत्सेवकाय मेऽभीष्टफलं देहीत्याशयेन स्तौति।

अर्थ :- हे माते ! कदाचित् तूं म्हणशील कीं हे भक्ता, माझ्या दोनी तीरांवर असणा-या तीर्थसेवनानें संपूर्ण पातकांचा नाश होईल आणि तुझ्या सर्व इच्छा पूर्ण होतील. तर तूं असे म्हणूं नकोस, कारण तुझ्या ठिकाणीं जी शुक्लतीर्थादि आठ तीर्थे आहेत त्यांच्या सेवनानें तुझ्या तीरांवरीलज सर्व तीर्थंचें सेवन-स्नान पानादि केल्याचें फळ सहजच प्राप्त होतें. मग तीर्थाटनाचे आयास कशाला ! तीं तीर्थे कोठें आहेत म्हणून विचारशील तर नरसिंहवाडी या क्षेत्रांत आहेत. त्यांचें सेवन करणा-या माझी इच्छा तूं पूर्ण कर, अशा अभिप्रानें वर्णन करतात.

अन्वय :- **अहो (श्रीकृष्णे) ते माहात्म्यं शुकजनकः आह। अत्र हि महाबलेशात् आसिन्धोः उभयतटसंस्थेषु बहुषु महातीर्थेषु (अपि) नृहरिपुरि इदं तीर्थाष्टकं अग्र्यं (वरीवर्ति) हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।१६।।**

अर्थ :- हे श्रीकृष्णे ! तुझें माहात्म्य श्रीवेदव्यासांनीं वर्णिलें आहे. त्यामध्यें महावळेश्वरापासून तो पूर्वसमुद्रापर्यंत दोन्हीही तीरांवर असलेल्या पुष्कळच तीर्थांचें वर्णन आहे. पण त्यांच्यामध्यें नरसिंहवाडी या पुण्यतम क्षेत्रांत असणारी पुराणप्रसिद्ध, जेथें कृष्णा पश्चिमेकडे वाहते तें शुक्लतीर्थ, त्यानंतर औदुम्बरवृक्षासन्निध पापविनाशी, काम्य आणि सिद्ध अशीं तीन तीर्थे क्रमानें आहेत व अमरेश्वराजवळ अमरतीर्थ आहे. त्यापुढें कोटितीर्थ व त्याच्यापुढें शक्तितीर्थ आणि त्यापुढें प्रयागतीर्थ अशीं आठ तीर्थें अतिशय श्रेष्ठतम वर्णिलीं आहेत. कारण त्यांच्या स्नानपानादि सेवानांनीं संपूर्ण तीर्थाटनांचें फळ मिळतें. हे कृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे दत्तमनोहारिणी, भक्तोद्धार करून तूं विजयी हो. ।। १६।।

(१७)

हे कृष्णे! सह्यस्य अधः ते मुखं (विद्यते) नरहरेः पुरे ते सदयं हृदयं (वरीवर्ति) अपि आन्ध्रे (ते) नाभिः (वर्तते)। प्राच्यविषये (ते) प्रपदयुगलं (समुल्लसति) हे मुनिमते अये! अदः (तव) रूपं इग प्रथितम्। (अस्ति) हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।१७।।

अर्थ :- हे श्रीकृष्णे ! सह्यपर्वताच्या अधःप्रदेशीं ''वाई'' नामक क्षेत्रांत जें उगमस्थान तें तुझें मुख आहे. पुष्कळ ब्राह्मणांची वसति असल्यामुळें तें मुख होय. नरसिंहवाडीमध्यें श्रीदत्ताच्या मनोहरपादुकारूपी तुझें सदय हृदय आहे. म्हणून तेथें तुझी सेवा करणारा ऐहिक व पारमार्थिक दोनी सुखें मिळवितो. हे माते! आन्ध्र देशांत. ''कुरुगड्डी'' नांवाच्या क्षेत्रांत तुझें नाभिस्थान म्हणजे मध्यदेश आहे. आणि पूर्वदेशीं पूर्वसमुद्राला मिळते वेळीं दोन प्रवाह होऊन मिळाल्यामुळें ते दोन प्रवाहरूपी तुझे चरण तेथें आहेत. असें तुझें स्वरूप या लोकीं प्रसिद्ध आहे. तें नेहमीं माझ्या अंतःकरणांत स्थिर राहो ! हे कृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे दत्तात्रेयमान्ये ! भक्ततृष्णा दूर करणा-या तुझा जयजयकार असो. ।। १७।।

(१८)

आस्तान्तावत्ते स्वरूपं ध्यानमङ्गलम्। नाममाहात्म्यमप्युत्तममित्याह -

अर्थ :- तुझें स्वरूप ध्यान करणा-यांना मङ्गलकारक आहेच ! तें असो, तुझ्या नामस्मरणाचा महिमाहि अतिशय श्रेष्ठ आहे असें सांगतों.

अन्वय :- **हे श्रीकृष्णे! (यः) नरः सुदूरस्थः अपि अस्वस्थः अपि सुलभं अथ अमृतस्पर्धि (अतएव) मधुरं वरं ते नाम कथं अपि ब्रूयात्। सः नरः निःश्रेयसं इयात्। (अथ च) यः साक्षात् (त्वाम्) भजति। (सः निःश्रेयसं इयात् इति) किमुत। (अपि तु यायादेव) हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।१८।।**

अर्थ :- हजारों कोस दूर राहून किंवा रोगादिदुःखानें व्यग्रचित्त असतांनाही ''हे श्रीकृष्णे'' असें सहज म्हणतां येणारें अमृतापेक्षां अत्यंत गोड म्हणूनच अतिश्रेष्ठ असें तुझें नाम थट्टेनें अथवा तिरस्कारानें कसें जरी उच्चारलें तरी तो मनुष्य मोक्षाला जातो. आणि मग जो प्रत्यक्ष तुझी सेवा करतो तो सद्गति मिळवील हें निराळें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. तो परम गतीला जातोच. हे कृष्णावेणी तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमान्ये ! तुझा जयजयकार असो. ।। १८।।

(१९)

एवंभूताया अपि तव दर्शनं न सुलभं सर्वेषाम्। किन्तु महापुण्यवतामेवेत्याशयेनाह -

अर्थ :- अशी जरी तूं सर्वसुलभ आहेस, तरी तुझें दर्शन सर्वांना सहज होण्यासारखें नाहीं; तर जे महापुण्यवान् असतील त्यांनाच घडेल, अशा अभिप्रायानें सांगतात.

अन्वय :- **हे कृष्णे! पुरा (येन) इष्टम्। वा दत्तं विहितम्। अपि च पूर्तं (कृतम्) च सुकृतं (विहितम्) वा स्वधीतम्। (च) जप्तम्। अजस्य यशः खलु श्रुतं (भवेत् तर्हि) भवभीहृते भवद्दृष्टिः नृणां भवति हि। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।१९।।**

अर्थ :- हे कृष्णे ! पूर्वजन्मीं जर कांहीं याग केले असतील किंवा दानें दिलीं असतील, अथवा वाटसरूंना विश्रांति घेण्याकरितां बगीचे व पाणी पिण्याकरितां विहिरी वगैरे खणल्या असतील व यथाविधि श्रौतस्मार्त कर्मे केलीं असतील, अथवा वेदाध्ययन केलें असेल किंवा गायत्री पुरश्चरणादि जप विधिपूर्वक

केला असेल, अथवा श्रीविष्णु किंवा शंकर यांची लीला भक्तींनें श्रवण केली असेल, तरच संसारापासून मुक्त करणारें तुझें दर्शन त्या मनुष्याला घडेल; अन्यथा घडणर नाहीं हे श्रीकृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो, श्रीदत्तमान्ये शमिततृष्णे ! तुझा जयजयकार असो. ।। १९।।

(२०)

नन्वजस्येत्यत्र शंकरस्येति कथं व्याख्यायत इति चेत् हरिहरयोरैक्यादिति वदन् तद्रूपां कृष्णां स्तौति -

अर्थ :- मागील श्लोकांत अजशब्दाचा अर्थ विष्णु असा असता शंकर असा केला आहे. त्याचें कारण हरि व हर यांच्यामध्यें थोडासुद्धां भेद नाहीं. याकरतां हरिहरस्वरूपी श्रीकृष्णेंचें स्तवन करतात-

अन्वय :- **हरिहरयोः प्रकृत्या ऐक्यम्। भिन्नं न (भवति)। प्रत्ययवशात् पृथग्वत् भाति इति प्रथयितुं अगो भगवति! शंभुवपुषा वेण्या युता अपि त्वं पृथक्त्वं न भजसे। हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२०।।**

अर्थ :- हरि आणि हर दोन्हीही शब्दांची प्रकृति म्हणजे मूळ धातु हा एकच आहे; पण कृत्प्रत्यय निरनिराळे लागले असल्यामुळें हरि व हर हे सात्विक व तामस स्वभावाचे भासतात. एक सजल मेघाप्रमाणें श्याम तर दुसरा श्रीशंकर कापुराप्रमाणें गौर, असे भिन्न भासतात. हें सर्व लोकांना समजण्याकरतां तूं वेणीनामक शिवस्वरूपिणी जी नदी तिनें युक्त आहेस; तरी विष्णुरूपिणी तूं असतां चिद्रूपानें ऐक्य दाखवितेस, हे श्रीकृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे जय ।। २०।।

(२१)

अत एव त्वमेव मे शरणमिति स्तौति -

अर्थ :- म्हणून हरिहररूपिणी तूंच मला रक्षण करणारी आहेस, असे सांगतात. -

अन्वय :- **अये योगिध्येये! निगमगणगेये अब्धिनिलये अनपाये दत्ताये हे कलुषविलये सह्यतनये (श्रीकृष्णे) त्वदन्यं सुलभशरणं लीढमरणं नो वीक्षे। हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२१।।**

अर्थ :- यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-ध्यान-धारणा व समाधि अशीं आठ अंगें असलेल्या योगांत पारंगत अशा योग्यांनीं जिचें ध्यान केलें आहे, आणि वेद जिचें स्तवन करतात, पूर्वसमुद्रांत जिचा निवास आहे व भूत, भविष्य, वर्तमान या त्रिकालीं जिचा केव्हांही नाश होत नाहीं, आणि जी आपल्या भक्ताचीं पातकें नष्ट करून उद्धार करते. सह्यपर्वत जिची जन्मभूमि आहे, व जिनें मृत्यूलाही खाऊन टाकलें आहे, अशा श्रीकृष्णेवांचून त्रैलोक्यांत शरणागताचें रक्षण करणारा कोणीही दिसत नाहीं. यासाठीं हे श्रीकृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते शमिततृष्णे माझें रक्षण करून तूं विजयसंपन्न हो ।। २१।।

(२२)

सुलभशरणत्वामाह -

अर्थ :- श्रीकृष्णा मातेप्रमाणें रक्षण करते असें सांगतात.

अन्वय :- **हे भगवति! (मया) देशाः परिक्रान्ताः। अपि च चतस्त्रःदिशाः (परिक्रान्ताः तथापि) दुष्टाशा न शान्ता (अभूत्)। (एवं) मे वपुषा अन्तिमदशा अजनि। (परम्) तव दृशिवशात् एव अद्य मे आशा प्रशान्ता। (च) सुदशा आस। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२२।।**

अर्थ :- हे माते ! षड्गुण आणि ऐश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्णे ! दुराशेला बळी पडून मी पुष्कळच देश फिरलों व चारीही दिशा धुंडाळल्या, परन्तु माझी दुष्ट आशा शांत झाली नाहीं. पण फिरतां फिरतां मरणवस्था मात्र माझ्याजवळ आली. परन्तु आज मात्र तुझें दर्शन होतांच ती दुष्टाशा शांत होऊन सुखमय अवस्था प्राप्त झाली आहे. यावरून तूं आपल्या भक्तांचें रक्षण किती प्रेमळ व सहज रीतीनें करतेस हें सिद्ध होतें. हे कृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते शमिततृष्णे, तूं आपल्या भक्ताच्या दुष्ट आशा शांत करून उत्कर्ष प्रकट कर ।। २२।।

(२३)

त्वमेव सर्वोद्धर्त्रीति स्तौति -

अर्थ :- तूंच सर्व जीवांना सद्गति देणारी आहेस असें स्तुतिरूपानें वर्णन करतात.

अन्वय :- **हे ईशे! त्वदीये सत्तोये ये जलचरगणाः (च) वयांसि अन्ये पशुमृगगणाः वा कीटकगणाः अपि गतभयाः स्नाताः कथं अपि पीताः ततः ते दिवं इताः। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२३।।**

अर्थ :- तुझ्या अतिशय पवित्र उदकांत असणारे मत्स्यकूर्मादि प्राणी आणि आकाशांत फिरणारे पक्षी व दुसरे हरिणादि स्थलचर प्राणी आणि तुझ्या तीरावर अथवा जलांत असणारे कृमिकीटकादि सर्व प्राणी कसें तरी स्नान व जलपान घडलें असतां ते निर्भय होऊन सद्गतीला गेले. अशा सर्वोद्धारक कृष्णे । तुला माझा नमस्कार असो ! हे दत्तप्रिये, भक्तांच्या सर्व इच्छा पूर्ण करून व त्यांना शुभ गति देऊन तूं आपला विजय प्रकट कर ।। २३।।

(२४)

अपि च ।

अर्थ :- आणखीही तूं सर्व शास्त्रांना मान्य असून सर्व पापीजनांचा उद्धार करणारी आहेस असें सांगतात.

अन्वय :- **क्रूरः जारः च चोरः वनचरः अपि ते वरोदे कथं अपि स्नानात् (दिवं गतः पुनः)। यः श्रुतिपरः नरः सः गे श्रुतमते! ते स्नानात् गतिं न व्रजति किम्? (अपि तु व्रजत्येव) हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२४।।**

अर्थ :- हे शास्त्रमान्ये, माते श्रीकृष्णे ! निर्दय, सुवर्णादि वस्तूंचा अपहार करणारा, परस्त्रियांचे ठिकाणीं आसक्त असणारा, आणि नेहमीं रानावनांत भटकणा-या भिल्लादि हीन जातींत जन्मलेला असेहि पुरुष केवळ तुझ्या श्रेष्ठ जलांत स्नान केल्यानें सद्गतीला गेले. मग जो यथाविधि स्नान करतो तो मनुष्य सद्गतीला जाणार नाहीं काय ? तर निश्र्चयानें जाईलच जाईल. हे कृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो ! हे दत्तमान्ये शमिततृष्णे ! तुझा जयजयकार असो ! ।। २४।।

(२५)

अपि च -

अर्थ :- आणखीही.

अन्वय :- **हे सुगते मातः (श्रीकृष्णे!) येन तव अम्बु विधिवत् स्नातम्। (तेन) सकलं अपि तीर्थं स्नातं खलु। इह (तेन च) अखिलं दैवतं अर्चितम्। (तेन) सर्वं दत्तम्। च हुतम्। तेन पूर्तं कृतं खलु। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२५।।**

अर्थ :- हे सद्गति आणि ज्ञान देणा-या माते श्रीकृष्णे ! ज्यानें तुझ्या पवित्र जलांत स्नान केलें, त्यानें खरोखर गंगा, पुष्करादि सर्व तीर्थांत स्नान केल्याचें पुण्य मिळविलें. त्याप्रमाणें त्यानें विष्णु, शंकर इ. सर्व देवांचे पूजन केल्याचें फळ सहजच हस्तगत केलें आणि तुलापुरुषदानादि सर्व दानें दिल्यानें दुर्लभ सुपुण्य त्याच्या पदरीं पडलें आणि त्याचें परोपकारास्तव बगीचे, विहिरी निर्माण केल्यासारखेंच झालें. असें माहात्म्य असणा-या श्रीकृष्णे तुला माझ नमस्कार असो ! हे दत्तमान्ये शमितकृष्णे तुझा जयजयकार असो.।। २५।।

(२६)

अन्वय :- **हे देवि सरिते! त्वत्सामर्थ्यादरभरवशात् मे सकलं तीर्थं अवमतम्। देवाः अपि अवमताः। (मे) किं अपि न दत्तम्। (तथा मे) किमपि इष्टं न मतम्। च पूर्तं न श्रितम्। (अस्ति) हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२६।।**

अर्थ :- हे तेजोमय श्रीकृष्णावेणी ! तुझ्या सामर्थ्यावर माझा दृढविश्र्वास आहे म्हणून मीं सर्व तीर्थांचा तिरस्कार केला आणि सर्व देवांचाही अवमान केला. कसलेंहि दान दिलें नाहीं. कोणताही याग केला नाहीं व परोपकारार्थ बगीचे, विहिरी इत्यादि कर्मे देखील केलीं नाहींत. यासाठीं अनन्यगतिक असा मी तुझा भक्त आहें; तरी माझा उद्धार करून तूं विजयी हो. हे कृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो.।। २६।।

(२७)

यत एवमतः -

अर्थ :- ज्यापेक्षां सर्व तीर्थादिकांचा अवमान मीं केला आहे, त्या अर्थी -

अन्वय :- **हे अभवे (अहम्) कस्यापि पुरतः क्षणं अपि स्थातुं न क्षमः (अस्मि) किन्तु ऊर्ध्वास्यः भवेयम्। इह हि हास्यास्पदं अभवम्। अतः अयि तव इयं लज्जा आस्ताम्। हे हिते सपदि मां समुद्धर। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।। २७।।**

अर्थ :- हे जन्ममरणापासून मुक्त करणा-या श्रीकृष्णे ! तुझ्या सामर्थ्यावर माझा पूर्ण विश्र्वास आहे. म्हणून सर्व तीर्थादिकांचा मीं तिरस्कार केला. यासाठीं माझा उद्धार करा. मला कोणाच्याही पुढें एक क्षणभर सुद्धां उभें राहतां येणार नाहीं. तर केवळ माझा उद्धार कोणी करील काय, म्हणून वर तोंड करून फिरावें लागेल. आणि या लोकीं सर्व तीर्थांचा त्याग केल्यामुळें सर्वांना हास्यास्पद होईन. याची लाज तुलाच असो, म्हणून हे हितकारिणी ! तात्काळ तूं माझा उद्धार कर. हे कृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो ! हे गुरुमान्ये शमिततृष्णे तुझा जयजयकार असो ।। २७।।

(२८)

प्रत्याख्याने चाहं व्यर्थं मरिष्ये इत्यत आह-

अर्थ :- तूं माझा त्याग करशील तर मी विनाकारण मरून जाईन असें म्हणतात.

अन्वय :- **हे अभवे! यदि अयं त्वया प्रत्याख्यातः (अतएव) भीतः भवति। (तर्हि) अज्ञस्य त्रिजगदुदरे किं नु शरणं भवेत्? तत् हे महिते! इह उच्चैः रमन् मरणं यामि। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२८।।**

अर्थ :- हे जन्मादिविकारशून्ये श्रीकृष्णावेणी ! जर "मी तुझा उद्धार करणार नाहीं" असें म्हणून या तुझ्या भक्ताचा तूं तिरस्कार केलास तर भीतिग्रस्त व अज्ञानी अशा माझें त्रैलोक्यांत कोण रक्षण करणार? कोणीही करणार नाहीं. म्हणून मोठ्या संकटांत सांपडून अतिशय भ्यालेल्या मला शंखध्वनिसारखे मोठमोठ्यानें ओरडत मरणाशिवाय कोणती गती आहे. हे श्रीकृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो ! हे गुरुमान्ये शमिततृष्णे, माझा उद्धार करून उत्कर्षसंपन्न हो ।। २८।।

(२९)

मरणे का वाहानिरिति चेत्त्वद्बिरुदहीनिरित्याह-

अर्थ :- हे भगवति श्रीकृष्णावेणी ! कदाचित् तूं म्हणशील कीं "मरण पावलास तर माझें काय नुकसान" तर माझें कसेंही होवो. पण तुझ्या ब्रीदाला मात्र कलंक लागेल. यापेक्षो मोठें नुकसान तें कोणतें? असें सांगतों.

अन्वय :- **हे अहोपाये! महापापं तापं गतं (अतएव) अकम्पं अपि गतकृपं मां लोकः सशापं हसतु। तं तापं उ न गणये। (किन्तु) हे भगनुते! (श्रीकृष्णे) तव बिरुदभंगात् बिभेमि। हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।२९।।**

अर्थ :- मोठ्यामोठ्या पातकांचा नाश करणा-या हे श्रीकृष्णावेणी ! मीं अगणित पातकें केलीं आहेत. त्या पापांचे फळ म्हणून आधिदैविकहि त्रिताप मी भोगतों आहे. दुःख सहन न झाल्यामुळें माझा देह कांपूं लागला आहे. अशा अवस्थेंत मी पापी असल्यानें कोणाला माझ्याविषयीं दयाही येणार नाहीं. उलट शिव्या देऊन लोक हंसूं लागतील. या दुःखाची मला कांहींच किंमत वाटत नाहीं; पण माझा उद्धार न झाल्यानें तुझी ब्रीदावळी मात्र नाश पावेल याचें मला भय वाटतें. हे कृष्णे, तुला माझें नमन असो ! हे गुरुमते शमिततृष्णे, तुझा जयजयकार असो !।। २९।।

अतः प्रार्थये -

अर्थ :- म्हणून प्रार्थना करतों.

(३०)

अन्वय :- **(हे मातः) त्रितापघ्नी ईतिघ्नी विविधवरदात्री ऋणहरा त्रिपापघ्नी भीघ्नी भुवि पतितपावनी अघहरा सिंधुषु वरा एतद्बिरुदनिचयः चिरं जीवतु। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।**

अर्थ :- हे माते कृष्णावेणी ! तूं आधिदैविकादि त्रितापांचा नाश करणारी आहेस; आणि अतिवृष्टि, अनावृष्टि इत्यादि सातहि अरिष्टांचा नाश करतेस, व आपल्या भक्तांना नानाविध वर देणारी, देव ऋषि,

पितृगण, यांच्या ऋणांतून मुक्त करणारी आहेस. आणि कायिक, वाचिक व मानसिक अशा तीनीहि पापांचा नाश करण्यास तूं समर्थ आहेस. आणखी ब्रह्महत्यादि पंचमहापापें करून पतित झालेल्यांना तूं पवित्र करणारी आहेस. सर्व संकाटांचा नाश करणारी व गंगादि सर्व नद्यांमधें तूं श्रेष्ठ आहेस. अशी वर वर्णिलेली बिरुदावली चिरकाल राहो. माझा उद्धार जर केला नाहींस तर तुझीहि ब्रिदावळी अस्ताला जाईल. म्हणून माझा उद्धार कर. आणि अमूल्य अशी आपली बिरुदमाला अमर राहील असें कर, हे श्रीकृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते शमिततृष्णे ! माझ्या उद्धारानें मिळणारं उज्ज्वल यश प्रगट कर. हे माते तुझा जयजयकार असो.।। ३०।।

संस्कृत

अर्थ :- किती तरी महापापी मीं उद्धरून सद्‌गतीला नेले, मग माझ्यापुढें तुझ्या पापांची कथा काय? असा कसला तूं पापी आहेस ? तुझा सहज उद्धार करीन, तर असें म्हणूं नकोस. मी फारच मोठा पातकी आहें. असें सांगतात.

(३१)

अन्वय :- **हे सरिते! इह त्वं यदा आविर्भूता (आसीः) ततः आरभ्य पतिताः अपि विशोध्य (त्वया) उन्नीताः। एभ्यः अधिकतमः (अस्मि) अतः यदा इमं उद्धर्तुं शक्ता असि ततः उत्तिष्ठ। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३१।।**

अर्थ :- हे कृष्णावेणी ! या भूलोकीं ज्या वेळीं तूं जलरूपानें प्रगट झालीस, तेव्हांपासून आजपर्यंत जेवढे पातकी उद्धरून सद्‌गतीला पोंचविलेंस, त्या सर्वांपेक्षां मी अतिशय पापी आहें. असा पातकी तूं पाहिलाच नसशील, म्हणून जर निर्दोष ब्रह्मपदाला पोंचविण्यास तूं समर्थ असशील तरच ऊठ. आणि तिथें पोंचवून मला भेदरहित कर. हे श्रीकृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे, माझा उद्धार करून तूं विजयी हो. ।। ३१।।

मदुद्धरणकाले सावधानतयोत्तिष्ठेत्याह —

अर्थ :- माझ्या उद्धारसमयीं तूं फारच सावधानपणानें ऊठ. गडबड करून भागणार नाहीं. म्हणून सावधांनतेनेंच उठलें पाहिजे असें सांगतात.

(३२)

अन्वय :- **अयं सामान्यः अस्ति इति मनसि अपि मा स्थापय। हे जननि! (ये) समस्ताघौघा ते मयि सुचिरं तिष्ठन्ति। अतः हे हे ईश्वरि! त्वं परिकरं दृढं बध्वा उत्तिष्ठ। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३२।।**

अर्थ :- हा तुझ्यापुढें निराधार होऊन जो पातकी पडला आहे, तो सामान्य सर्व पातक्यांसारखा आहे असें मनांत देखील आणूं नकोस. कारण हे माते ! कायिक, वाचिक मानसिकादि समस्त पातकांचे समुदाय माझ्या ठिकणीं पुष्कळ जन्मांपासून स्थिर होऊन राहिले आहेत. म्हणून सर्व जगाचें नियमन करणारी तूं माझा उद्धार करण्यासाठीं कमर बांधून आणि सर्व अलंकार सावरून मगच उठ. त्याशिवाय या महापातक्याचा उद्धार करणें शक्य नाहीं. हे श्रीकृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे दत्तमान्ये, शमिततृष्णे ! माझ्या उद्धारानें तूं विजयी हो. ।। ३२।।

एवमुद्धारणे को लाभः इत्यत आह -

अर्थ :- एवढा प्रयत्न करून तुझा उद्धार करण्यांत मला असा कोणता लाभ होणार आहे ? तरी हे माते, असें म्हणूं नकोस. माझ्या उद्धारानें तुला फार मोठाच लाभ होणार आहे, असे सांगतात.

(३३)

अन्वय :- **हे असिते! मम उद्धारेण अद्य त्रिजगति ते सुकीर्तिः भवतु। हे विमले! खलु अतीते काले ईदृक् प्रसंगः न अभवत्। ततः अहं असङ्‌गः (सन्) उपरि अभयपदं यास्ये। हे श्रीकृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३३।।**

अर्थ :- हे निर्मलोदके ! श्रीकृष्णे ! माझ्यासारखा अतिशय पातकी, कायिकादि सर्व पातकें करणारा तूं पाहिलाच नसशील. यासाठीं माझा उद्धार केल्यानें आज तुझी सत्कीर्ति स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ तिन्ही लोकांत गाजल्याशिवाय रहाणार नाहीं. तूं सर्व पाप नाश करणारी जरी असलीस, तरी खरोखर पूर्वी माझ्यासारख्या पातक्याचा उद्धार करण्याचा प्रसंग तुला कधींच आला नसेल. यासाठीं मोठाच प्रयत्न करणें तुला भाग पडेल. नंतर मी सर्वसंगरहित होऊन अभयपद-मोक्षपदाला जाईन. मला सद्‌गति देऊन तूं सद्यश मिळव. हे श्रीकृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे शमिततृष्णे, गुरुमते ! माझ्या उद्धारानें तुझा जयजयकार होवो.।। ३३।।

यत एवमतः -

अर्थ :- असें आहे यासाठीं.

(३४)

अन्वय :- **अतः हे सकलमलहन्त्रि! श्रीकृष्णे इह सहसा परमनिजरूपेण प्रादुर्भूता सहसा मम अघाद्रीन् भित्वा गे उशति! अङ्‌के मां धृत्वा सहसा मे कृपाक्षीरं देहि। हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३४।।**

अर्थ :- म्हणून सकल पापांचा नाश करणारी तूं एकदम माझ्यापुढें सर्वसुंदर (''चतुर्बाहु'' या पहिल्या मंगल श्लोकांत वर्णिलेल्या) स्वरूपानें प्रकट हो, आणि वेगानें पातकरूपी पर्वतांचा चुराडा करून हे आई! मला आपल्या मांडीवर घे. आणि हंसतमुखानें तुझें कृपारूप दुग्ध पाज. हे कृष्णावेणी, तुला माझें नमन असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे, जय। तुझा उत्कर्ष असो ।। ३४।।

(३५)

अन्वय :- **(हे मातः) एतावत् दुरितं त्वयि कुतः आगतम्। इति (ते) शंका न अस्तु। यतः अन्यथा सन्तं आत्मानं इतरथा वेद्मि। हि ततः निजात्मस्तेनेन (मया) प्रतिपदं अघं किं न विहितम्। (अपि ति सर्वमेव विहितं अस्ति) हे श्रीकृष्णे! ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३५।।**

अर्थ :- हे भक्ता, एवढीं पातकें तुझ्या ठिकाणीं कोठून आलीं ? हे आई ! अशी शंका मनांत आणूं नकोस. कारण आत्मा त्रिकालाबाधित, मायासंपर्करहित, ज्ञानस्वरूप, अविद्याबंधनरहित, शुद्धस्वरूप, सर्वव्यापी, अकर्ता, अभोक्ता असा असतां याच्या उलट मी कर्ता, मी भोक्ता, असा मी आहें असें मी समजतों. म्हणजे आत्मस्वरूपाच्या विरुद्ध धर्म मानणारा-आत्मस्वरूप चोरणारा मी आहें. मग ज्यानें आत्मस्वरूपाची चोरी केली त्यानें प्रत्येक क्षणीं कोणतें पातक केलें नाहीं ? तर सर्वच पातकें केलीं असें होतें. म्हणूनच सर्व पापें माझ्या ठिकाणीं आहेत. यासाठीं हे कृष्णे ! त्या सर्वांचा तूं नाश कर. तुला माझें नमन असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे ! तुझा जयजयकार असो.।। ३५।।

मत्कथनादेव त्वं वेत्सीति न। तथापि सर्वज्ञयास्तेऽग्रे लोकानुसारेण वच्मीत्याह -

अर्थ :- हे माते ! सर्वज्ञा अशा तुला मी पापी आहें हें सांगण्याचें कारण नाहीं. तथापि लौकिक रीतीनें सांगतों.

(३६)

अन्वय :- **संस्कृत**

अर्थ :- सर्व जीवांच्या हृदयांत वास करणा-या श्रीकृष्णे ! तू समस्त विश्र्वाकडे समदृष्टीनें प्रत्यक्ष पाहतेस. म्हणून हे माते ! तुझ्यापुढें खरोखर कांहींच सांगावयास नको. कारण, तूं सर्व जाणतेसच. तरी पण जगांत जसे सामान्य लोक श्रेष्ठ लोकांना आपलें सुखदुःख सांगतात, तसें मीहि तुझ्यापुढें सांगतों. त्याशिवाय गति नाहीं. हे श्रीकृष्णे ! तुला माझें नमन असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे, तुझा जयजयकार असो. ।। ३६।।

हे अखिलहृदयस्थे! भगवति! त्वं साक्षात् समं पश्यसि। (अतः) गे श्रीकृष्णे त्वदग्रे न हि न हि वक्तव्यं (अस्ति) तथापि इह प्रभोः अग्रे लोकः वदति। (अतः) तदनुसरणं मे सरणं अस्तु। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३६।।

अर्थ :- अहो पण जगाच्या उत्पत्ति, स्थिति आणि लय यांना कारण आत्मा साक्षी आहे. मी कारण नाहीं असें म्हणशील तर तूंच सर्वकारण आहेस, असें सांगतात.

(३७)

अन्वय :- **हे मङ्गलगते! श्रीकृष्णे! स्वभूरूपेण त्वं (विश्र्वं) सृजसि। (च) हरुधाम्ना अवसि। हरात्मना हंसि। स्वकलया इन्द्राद्याः विभूतीः विसृजसि। लयान्ते सकलं ते कुक्षिं विसति। हे गुरुमते, शमिततृष्णे, जय।।३७।।**

अर्थ :- हे सुगति देणा-या श्रीकृष्णे ! ब्रह्मदेवरूपानें चराचर संपूर्ण जगत् तूं निर्माण करतेस. आणि विष्णुरूपानें त्या विश्र्वाचें पालन करतेस व शिवरूपानें त्याचा संहार करतेस आणि आपल्या अंशानें इन्द्रादि देवांनाहि तूंच उत्पन्न करतेस. व त्याचप्रमाणें प्रलयकालीं सर्व विश्र्व नामरूपरहित होऊन तुझ्याच उदरीं लीन होतें. यासाठी सर्वांना कारण तूंच आत्मा साक्षी आहेस. हे श्रीकृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते ! सर्व वासनांचा नाश करून जीवांना सद्गति देणा-या तुझा जयजयकार असो ! ।। ३७।।

(३८)

अन्वय :- **हे आभूः स्वतन्त्रे, सन्मन्त्रे, (श्रीकृष्णे!) इह अपि त्वं पापिप्रचयमलसंक्षालनपटूदत्कामा अभूः। तदा शापमिषतः सुरगणाः सरितः भूत्वा तव गताः (सन्ति) हे कृष्णे ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३८।।**

अर्थ :- हे श्रीकृष्णे ! तूं सच्चिदानंदरूप आहेस, म्हणून तुला परतंत्रता, पराधीनता नाहीं. आणि सर्वांना उत्तम गति देणारा प्रभावशाली मंत्रहि तुझ्याजवळ आहे. या लोकीं जेव्हां तूं पापीजनांच्या पातकांचा नाश करणा-या पवित्र उदकरूपानें प्रकट झालीस, तेव्हां ब्रह्मदेवाच्या ज्येष्ठ पत्नीच्या शापाचें निमित्त करून सर्व ब्रह्मादि देव निरनिराळ्या नद्यांची रूपें घेऊन तुला येऊन मिळाले. जर ब्रह्मादि देव कोयना, वेणी, इत्यादि नदीरूपाने तुझ्या अति पवित्र जलांत लीन झाले, तर प्रलयकाळीं सर्व विश्र्व तुझ्या स्वरूपांत

लीन होतें, हें सांगण्याची गरजच नाहीं. हे श्रीकृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो ! हे गुरुमते, शमिततृष्णे ! तुझा जयजयकार असो ! ।। ३८।।

(३९)

अन्वय :- **हे भवति! ते भासा जगति तमोनुत् भास्वान् भवति खलु। हे स्वयंज्योति! भं तपनं इव त्वां सः न भासयते इत्। अये! (श्रीकृष्णे!) भातां त्वां अनु द्युमणिसहितं सकलं (जगत्) भाति। हे श्रीकृष्णे! ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।३९।।**

अर्थ :- हे श्रीकृष्णे ! तुझ्याच कांतीनें चंद्र, सूर्य व अग्नि हे प्रकाशित होतात. हे तेजस्विनी माते! सूर्य जसा नक्षत्रांना प्रकाशित करतो, तसे ते चंद्र, सूर्य व अग्नि हे मात्र तुला प्रकाश देऊ शकत नाहींत. कारण त्यांना तुझ्यापासूनच प्रकाश मिळतो. म्हणून ते सूर्यादि सर्व विश्र्व प्रकाशित करतात. हे तेजोमय जगन्माते, श्रीकृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते शमिततृष्णे ! तूं जयशालिनी हो ।। ३९।।

'सरित इह भूत्वा तव गता' इति यदुक्तं तदेवोपपादयति –

अर्थ :- ब्रह्मादि देव नद्यांची रूपें घेऊन तुला येऊन मिळाले असें जें पूर्वी ३८ श्लोकांमध्यें वर्णन केलें, तेंच प्रतिपादन करतात.

(४०)

अन्वय :- **भुवनजयिनः कुसुमगोः (मदनस्य) मदोद्धृत्यै यद्दृक् अलम्। गोवाहः गणी असुरसुरवारादृतपदः सः (शिवः) अपि वेणी भूत्वा परमसखिवत् त्वां सङ्गतः उत। हे श्रीकृष्णे! ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।४०।।**

अर्थ :- स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ या तीनहि लोकीं विजयी असलेला पुष्पधन्वा जो मदन त्याचा गर्व दूर करण्यासाठीं ज्याची एकच दृष्टि पुरे झाली, तो वृषभवाहन प्रमथादि गणांसह असणारा आणि ज्याच्या चरणीं देवदैत्य नम्र आहेत असा शंकर वेणीनामक नदीचें रूप घेऊन प्रेमळ मैत्रिणीप्रमाणें तुला येऊन भेटला. मग इतर देव येऊन भेटतील यांत काय आश्र्चर्य आहे ? हे श्रीकृष्णे ! तुला माझें नमन असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे ! तुझा जयजयकार असो. ।। ४०।।

(४१)

अन्वय :- **हे श्रीकृष्णे! भुवनरचनाभज्ञधिषणः स्वयंभूः अयं ब्रह्मा असौ कुकुद्मत्याख्या सरित् भूत्वा अपि हि सुतवत् सम्मुखं करहाटाख्यविषये त्वां उ समायातः। हे श्रीकृष्णे! ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।४१।।**

अर्थ :- हे जगन्माते ! ईश्वरानें ब्रह्मदेवाला निर्माण करून त्याला सृष्टि करण्याविषयीं आज्ञा केली. तो चराचर भौतिक सृष्टि निर्माण करण्याविषयीं कुशल ब्रह्मदेव देखील ''कोयना'' नामक नदीरूपानें पुत्र जसा आपल्या पित्याला सामोरा येऊन मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देतो त्याप्रमाणें क-हाड क्षेत्रीं तुला येऊन भेटला. श्रीकृष्णा व वेणी यांच्या मीलनासारखाच हा प्रीतिसमागम आहे. हे जगदम्ब, श्रीकृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे, माते, तुझा विजय असो ! ।। ४१।।

अतस्तव महिमात्यद्भुत इति स्तुवन्नाह -

अर्थ :- या साठीं तुझें माहात्म्य अति आश्र्चर्यकारक आहे. असें स्तुति रूपानें प्रतिपादन करतात.

(४२)

अन्वय :- **हे सति श्रीकृष्णे! फलदृशः द्विजाः काले काले शुचिषु चतुर्भिः (अध्वर्यूक्तैः) चतुर्भिः (आग्नीध्रोक्तैः) द्वाभ्यां (अध्वर्यूक्ताभ्यां) पञ्चभिः (होत्रुक्तैः) पुनः द्वाभ्यां (होत्रुक्ताभ्यां) जुह्वति। त्वं अखिलं स्नानात् अपि नाकं नयसि। हे श्रीकृष्णे! ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।४२।।**

अर्थ :- हे श्रीकृष्णे ! स्वर्गप्राप्त्यर्थ यजन करावें अशा अर्थवादश्रुतींना अनुसरून स्वर्गफलाची इच्छा करणारे ब्राह्मण याग करण्यास योग्यकालीं दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य आणि आहवनीय अशा तीन अग्नींमध्यें "ओ ३ श्रांवय" अशा अध्वर्यूनें उच्चारलेल्या चार अक्षरांनीं "अस्तु श्रौ ३ षट्" अशा आग्नीघानें उच्चारलेल्या चार अक्षरांनीं आणि पुनः "यज" अशा अध्वर्यूनें उच्चारलेल्या दोन अक्षरांनीं व "ये ३ यजामहे" अशा होत्यानें उच्चारलेल्या पांच अक्षरांनी हवन करतात आणि त्या योगें स्वर्ग मिळवितात. पण यज्ञाला देश, काल, वय आणि धन इत्यादि साधनापेक्षा आहे. अति प्रयत्न करून सर्व साधनें मिळविलीं आणि याग केले तरीही पुष्कळच दोष निर्माण होतात असें अतिशय कष्टाचें तें काम आहे. पण माते ! तुझ्या पवित्र उदकांत एकवार स्नान करतांच तो स्वर्ग सहजच मिळतो. यासाठीं यज्ञापेक्षां तुझी योग्यता फार मोठी आहे. हे श्रीकृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे, तुझा जयजयकार असो ! ।। ४२।।

त्वं साक्षात् परब्रह्मेत्याह -

अर्थ :- तूं प्रत्यक्ष परब्रह्म आहेस, असें प्रतिपादन करतात.

(४३)

अन्वय :- **हे मनोल्हादे! तव प्रभावः ईदृक् (वर्तते तेन) दहनः दहति। पवनः वाति। तपनः भीतः तपति। मृतिः (मृत्युः) धावति। वंषा (भीतः सन्) वर्षति। (ये),अन्ये (देवाः) ते अपि इह नियतं बलिं उझ्झन्ति। ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।४३।।**

अर्थ :- मनाला आनंद देणा-या हे श्रीकृष्णे ! तुझी शक्ति अशी विलक्षण आहे कीं जीमुळें अग्नि भीतिग्रस्त होऊनच दाह्यपदार्थ जाळतो. वायूही भीतीनेंच वाहतो. भ्यालेला सूर्य आकाशांत तळपतो आणि मृत्युसुद्धां भयानेंच मरणार्ह प्राण्यांना मारतो. देवांचा राजा इन्द्रही भीतियुक्त होऊनच वर्षाव करतो. फार कशाला ? बाकीचे वस्वादि देव देखील सर्वांप्रमाणेंच वेळच्यावेळीं आपआपलीं कार्ये भीतीनेंच करतात. आणि तुझ्या आज्ञा पालन करणें हाच कोणी बली तो तुला अर्पण करतात. हे माते, तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे ! तुझा सर्वत्र जयजयकार असो ! ।। ४३।।

अतस्त्वं पापहरणक्षमेत्याह।

अर्थ :- तुझा इतका मोठा प्रभाव आहे यासाठीं तूंच सर्व पातकांचा नाश करण्यास समर्थ आहेस असें सांगतात.

(४४)

अन्वय :- **हे अनन्ते! विविधकुकृताद्रिप्रहरणक्षमा ते शक्तिः क्व। (च) त्रिविध सामान्यं मे पापं क्व नु। वह्न्यग्रे विरसबहुशष्पाद्रिवत् (मम पापं) हे श्रीकृष्णे, तव अग्रे कियत्। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय। ते नमः।।४४।।**

अर्थ :- हे ब्रह्मस्वरूपिणी श्रीकृष्णे ! नानाविध पातकरूप पर्वतांचा नाश करणारे तुझें सामर्थ्य कोणीकडे आणि सामान्य कायिकादि त्रिविध पापें कोणीकडे ? हे माते ! अग्नीपुढें जशी वाळलेल्या तृणांची गंजी तशीं माझीं पातकें तुझ्यापुढें कितीशीं टिकून राहतील ! हे जगज्जननि ! माझ्या सर्व पापांचा नाश कर. हे गुरुमते, शशिततृष्णे, तुझा उत्कर्ष असो, तुला माझा नमस्कार असो ! ।। ४४।।

अपि च -

अर्थ :- आणखीही श्रीकृष्णेचा प्रभाव वर्णन करतात

(४५)

अन्वय :- **यदघहरणाय कृच्छ्राद्याः अपि शक्ताः न (बभूवुः) च बहुशः हवनजपाद्यं प्रायश्चित्तं क्षमं न अभूत्। हे कृष्णे! सः (पापी) त्वत्स्नानात् सशुचिः सन् दिवं व्रजति। अहो श्रीकृष्णे, ते नमः। ते नमः। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय।।४५।।**

अर्थ :- हे श्रीकृष्णे ! ज्याचीं पातकें प्राजापत्त्यादिकृच्छ्रें, चान्द्रायणादि व्रतें, नानाप्रकारचे तिलादिहोम, गायत्र्यादिजप, गंगा, पुष्करादि तीर्थस्नानें हीं देखील नाश करूं शकत नाहींत, तो पातकी एक वेळच तुझ्या स्नानानें पापमुक्त होऊन सद्गतीला जातो. हे कृष्णे, तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे ! तुझा जयजयकार असो ! ।। ४५।।

(४६)

अन्वय :- **हे कृष्णे! कुसङ्गान्यार्त्यर्थापहरणमुखं कायिकं (मम) अघं हर (च) इज्याऽऽर्योन्निन्दाकदशनमुखं वाचिकं (मम) अघं (हर च) कुचिन्तान्यनर्थस्मरणमुखरम मानसं (मम) अघं (हर)। हे गुरुमते शमिततृष्णे जय। ते नमः।।४६।।**

अर्थ :- हे कृष्णावेणी ! दुष्टसंगति, दुस-याला दुःख देणें, लोकांचे द्रव्य चोरणें इत्यादि देहानें केलेलें माझें पाप तू दूर कर. आणि पूज्य जे देवादि व सज्जन यांची निंदा, दोषी अन्न सेवन करणें इत्यादि वाणीनें केलेलें माझें पाप तूं दूर कर, आणि वाईट विषयांचे चिंतन व दुस-याचें वाईट व्हावें असा नेहमीं विचार करणें इत्यादि मनानें केलेलें माझें पाप तूं नाहीसें कर. हे गुरुमते, शमिततृष्णे ! माझ्या सर्व पापांचा परिहार करून तूं विजयी हो. हे श्रीकृष्णे, तुला नमस्कार असो.।। ४६।।

एवं पापपरिहारं कुरु वा न वाऽथाप्येवमस्त्विति प्रार्थयति।

अर्थ :- याप्रमाणें पापांचा नाश कर अथवा करूं नकोस. पण मी जें मागतों तेवढें मात्र दे अशी प्रार्थना करतात.

(४७)

अन्वय :- **हे गतिदे! (श्रीकृष्णे) त्वदीयात्मस्पृष्टः स्पर्शनः मां स्पृशतु। उत त्वदीय पानीयं मम वदनाब्जे पततु। अहो(मातः) उत तुहिनशिशिरे त्वन्नीरे मे अङ्गं पततु बत। हे कृष्णे! ते नमः। हे गुरुमते, शमिततृष्णे जय।।४७।।**

अर्थ :- हे सुगतिदायिनी श्रीकृष्णे, तुझ्या पवित्र तुषारांनी युक्त असा वायु माझ्या सर्वांगाला स्पर्श करो. आणि तुझें निर्मल व अतिशय पवित्र उदक माझ्या मुखीं पडो. आणखी हे आई ! तुझ्या या शीतल जलांत माझा देह पडो. यापेक्षां जास्त कांहींहि नको. एवढ्यानेंच मी कृतार्थ आहें. हे श्रीकृष्णे ! तुला

माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे ! माझी इच्छा पूर्ण करून तूं त्रैलोक्यांत विजयी हो.।। ४७।।

(४८)

अन्वय :- **हे आधिमंथने! अमले! हे प्रवरसरित्! (श्रीकृष्णे) अत्र सर्वैः तीर्थैः (च) सर्वाभिः सरिद्भिः अपि नुताम्। देवेन्द्रैः मुनिभिः अपि अत्यादृततटाम्। त्वां कः न सेवेत। हे कृष्णे! ते नमः। हे गुरुमते, शमिततृष्णे जय।।४८।।**

अर्थ :- सर्व मानसिक व्यथेला दूर करणा-या निर्मल व सर्व गंगादि नद्यांमध्यें श्रेष्ठ श्रीकृष्णे ! या भूलोकीं पुष्करादि सर्व तीर्थे आणि गंगादि सर्व पवित्र नद्या जिची स्तुति गातात आणि इन्द्रादि देव आणि मोठमोठे तपस्वी मुनि जिच्या तीरावर वास करतात, हे माते, अशा तुझा कोण बरें आश्रय करणार नाहीं ? तर सर्व करतीलच. हे कृष्णे ! तुला माझा नमस्कार असो. हे गुरुमते, शमिततृष्णे ! तुझा जयजयकार असो ।। ४८।।

अतः त्वद्दर्शनं नित्यमस्त्विति पृथ्वीवृत्तेनाह -

अर्थ :- म्हणून तुझें दर्शन नेहमीं असो, असें पृथ्वीनामवृत्तानें प्रतिपादन करतात.

(४९)

अन्वय :- **हे अनुकम्पोदये! अभये, धरेन्द्रतनये (श्रीकृष्णे) त्वां उपागतः अस्मि। हे हरीशरूपिणि, ईश्वरि (त्वं) जय। हे मणिद्युते! त्वा अर्थये। अये नदि! मदीयं हृत् दीनतां न व्रजतु। हे असिते! स्वये अक्षये अम्मये त्वदीये ते वपुषि (मम) दृक् अस्तु।।४९।।**

अर्थ :- हे कृपाशलिनी ! भयहारिणी ! सह्याद्रिकन्ये ! श्रीकृष्णे ! मी तुला शरण आलों आहे. हे हरिहरस्वरूपिणी ! भगवति माते ! तूं माझा उद्धार करून आपला उत्कर्ष प्रकट कर. हे इन्द्रनीलमणिनिभे् ! मी तुझी प्रार्थना करतों. हे नदि श्रीकृष्णे ! आतां माझें अंतःकरण दीन न होवो, आणि हे निर्मले ! तुझा त्या नित्य व जलरूपस्वरूपीं माझी सदा दृष्टि असो. तुला माझा नमस्कार असो.।। ४९।।

कृष्णाया अविकृतत्वमाह शार्दुलविक्रीडितेन।

अर्थ :- श्रीकृष्णावेणीच्या नामरूपामध्यें इतर गंगादिनद्यांप्रमाणें कसलाहि विकार-फेरफार झाला नाहीं असे शार्दूलविक्रीडितनामवृत्तानें सांगतात.

(५०)

अन्वय :- **काचित् (यमुना) प्रभोः पदयुगं क्षालयति। काचित् कं आरोहति। का अपि (नर्मदा) प्रभोः स्वेदात् प्रकटिता। का अपि (गोदावरी) जटादितः प्रकटिता। अपरा (मंदाकिनी) जटायां बद्धा (अभूत्) अपरा (गंगा शन्तनुना) उद्वाहिता। (अपरा रेवा भीमेन उद्वाहिता) काचन मानिनी (गंगा) उच्चैः इह पतिता। का अपि (भोगवती) अधः गता। हे कृष्णे! (त्वं) इह ते सत् (कृष्णा इति) नाम च रूपं अपि न त्यक्तम्।।५०।।**

अर्थ :- यमुना नदीनें ''कालिंदी'' असें नांव धारण करून ती श्रीकृष्णपत्नी झाली व दासीप्रमाणें पादप्रक्षालन केलें, व गंगा श्रीशंकराची दुसरी पत्नी होऊन त्यांच्या डोक्यावर जाऊन बसली. आणि कोणी एक नर्मदा नदी शंकराच्या घर्मापासून निर्माण झाली. कोणी गोदावरी नदी श्रीशंकराच्या जटेपासून निघाली. दुसरी मंदाकिनी नदी शंकराचे जटेंत बद्ध झाली. कोणी गंगानामक नदी शंतनुराजाची कामिनी

झाली. रेवा नदीचें भीमसेनानें पाणिग्रहण केलें आणि मोठ्या मानी गंगा व सरस्वती या नद्या कलह करून विष्णुलोकांतून भूलोकीं पडल्या, व भोगवती नदी पाताळांत गेली. अशा सर्व नद्या कांहीं ना कांहीं विकृति झालेल्या आहेत. पण हे कृष्णे ! तूं मात्र आपलें पवित्र श्रीकृष्णा असें नाम व श्यामवर्ण रूप या दोहोंचाहि त्याग केला नाहींस. हे निर्विकारिंणी तुला माझें नमन असो.।। ५०।।

स्रग्धरा वृत्तेन हारबंधेन स्तौति -

अर्थ :- हारबंधांत गुंफलेल्या स्रग्धरावृत्तानें स्तवन करतात.

(५१)

अन्वय :- **हे देवेड्ये, वेदवेद्ये, भवगृत् कृष्णे त्वं जय जय। गे कृपाकृष्टकृष्णे! तव भवहवराख्यां ग्रहीतॄन् त्राहि त्राहि। हे सत्यसंधे! (त्वं नः) सदा भूयः भूयः अभयोक्तीः वितर। हे कामेश या इह मोहप्रहर्त्री मेधअया तव तनुः (विद्यते) सा आदरात् मे मनसि (च) नयनयोः अस्तु।।५१।।**

अर्थ ः सर्वदेवस्तुते ! वेदांनी जाणलेल्या व भय दूर करणा-या कृष्णे, तूं या भूलोकीं सर्व प्रकारच्या उत्कर्षांनी विजयी हो. हे सदये माते ! जन्ममरणापासून मुक्त करणारें तुझें नामस्मरण करणा-याचें तूं रक्षण कर. हे सत्यप्रतिज्ञे ! तूं आम्हांला पुनः पुनः अभय देत जा. हे भक्तकामकल्पद्रुमा, श्रीदत्ता तुझी या कृष्णावेणीतीरावर मोहाला दूर करणारी व पवित्र मूर्ति आहे. ती मोठ्या आदरानें माझ्या मनांत आणि दोन्ही नयनांत नेहमीं असो. एवढ्यानेंच मी कृतकृत्य आहें.।। ५१।।

श्रीकृष्णाश्रयान्मुक्तिरित्यनुष्टभाऽऽह गोमूत्रिकाबंधेन -

अर्थ :- श्रीकृष्णानदीच्या आश्रयानें सद्गति मिळते असें गोमूत्रिकानामक बंधांत गुंफलेल्या अनुष्टुप्छंदाने सांगतात.

(५२)

अन्वय :- **यः भक्तः कृष्णां वृणुते। (सः) निरन्तरं पदं यायात्। (च) यः अभक्तः तृष्णां वृणुते (सः) निरन्तरं खेदं यायात्।।५२।।**

अर्थ :- जो पुण्यवान् भक्त स्नानादिरूपानें कृष्णेचें सेवन करतो, तो भेदरहित शाश्र्वत पदाला जातो, आणि जो अभक्त तृष्णेच्या मागें लागतो, तो नेहमीं दुःखाला प्राप्त होतो.।। ५२।।

(५३)

अन्वय :- **कृष्णास्थप्रेरितमतिः वासुदेवसरस्वती कृष्णां अस्तौत्। ततः नरसिंहसरस्वती प्रीयात्।।५३।।**

अर्थ :- श्रीकृष्णातीरावर असलेल्या श्रीदत्ताच्या प्रेरणेनें श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींनीं ही कृष्णालहरीरूपानें कृष्णेची स्तुति केली आहे. त्यायोगें श्रीनरसिंहसरस्वती संतुष्ट होवोत.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु।